

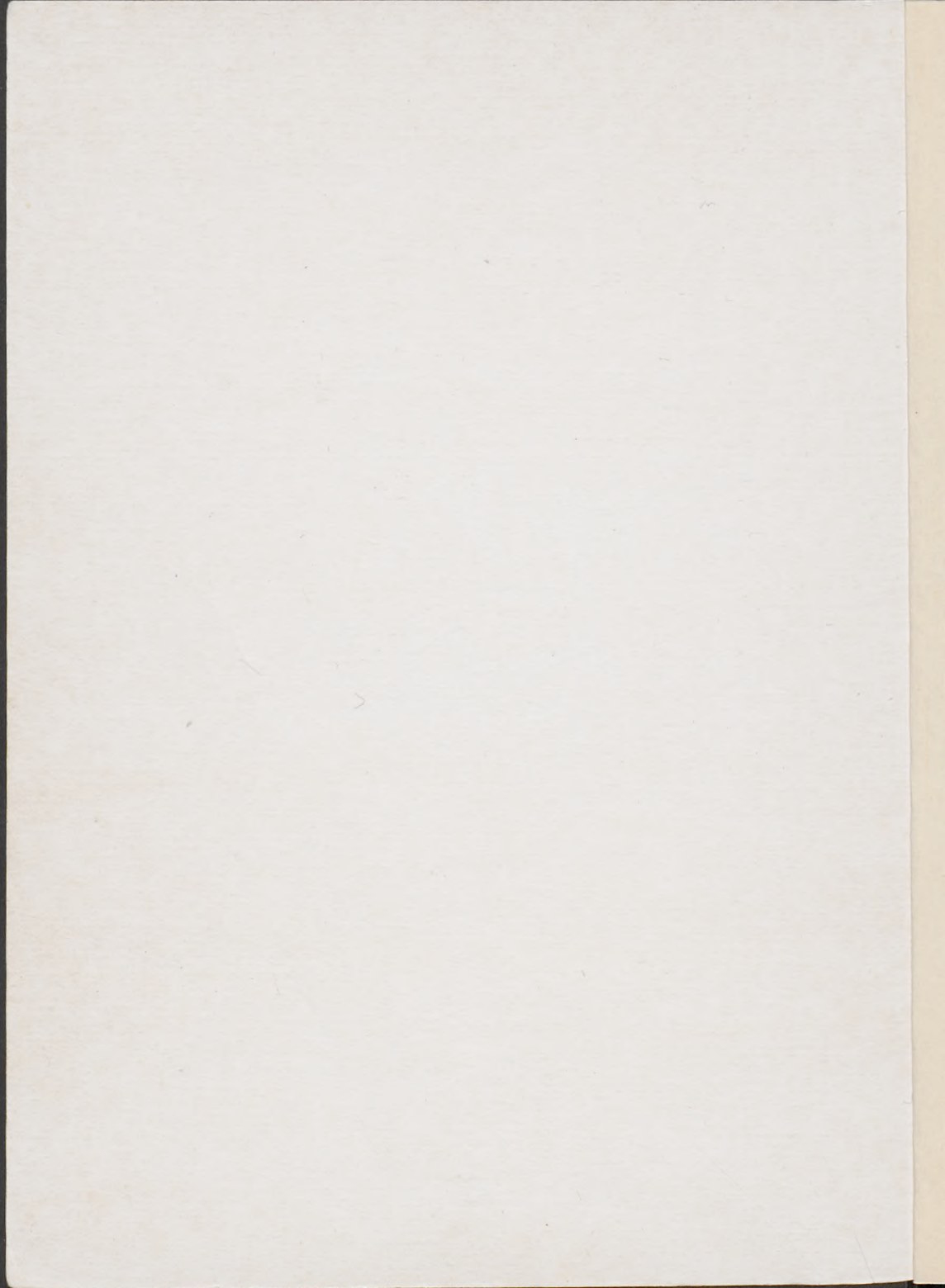
POWIAT BŁONSKI
GUB. WARSZAWSKIEJ

10 Wierst

Andrzej Stawarz

Powiat grodzisko-mazowiecki w rozwoju historycznym (XIX-XX w.)

Publikacja sfinansowana przez Radę Mijski i Urzad Mijski w Grodzisku Mazowieckim

Andrzej Stawarz

**POWIAT
GRODZISKO-MAZOWIECKI
W ROZWOJU HISTORYCZNYM
(XIX-XX w.)**

*Wojciech Mijski
do inwentarza
1995*

Projekt okładki, skład i opracowanie graficzne: BOGORIA - Warszawa
Two Grodzka Kultury, 02-822 Grodzisk Maz., ul. Kilijskiego 9, tel. 752-72-72
Druk: Zakład Poligraficzny PRINUM s.c., 02-822 Grodzisk Maz.,
ul. Baraniszka 28, tel. 752-52-00

Grodzisk Mazowiecki
1995

Publikacja sfinansowana przez Radę Miejską i Urząd Miejski w Grodzisku Mazowieckim.

Copyright © by *Andrzej Stawarz & Gmina Grodzisk Mazowiecki*. Grodzisk Mazowiecki 1994.

Na okładce wykorzystano mapę powiatu błońskiego z **Atlasu Geograficznego Ilustrowanego** I.M.Bazewicza (Warszawa 1907).

ISBN 83-904339-0-7

Projekt okładki, skład i opracowanie graficzne: BOGORIA - Wydawnictwo Ośrodka Kultury, 05-825 Grodzisk Maz., ul.Kilińskiego 9, tel.: 755-73-75.

Druk: Zakład Poligraficzny PRIMUM s.c., 05-825 Grodzisk Maz., ul.Bartniaka 28, tel.: 755-52-00.

SPIS TREŚCI:

Wprowadzenie	5
Cz.I. Powiat błoński w dawnych wiekach	9
Cz.II. Powiat błoński (grodziski) w XIX i początkach XX w.	17
Cz.III. Powiat błoński w latach II Rzeczypospolitej (1918-1939)	45
Cz.IV. Obszar powiatu błońskiego w latach wojny i okupacji (1939-1945)	65
Cz.V. Powiat grodzisko-mazowiecki w okresie 1945-1975	73
Uwagi końcowe	89
Bibliografia	91

Publikacja sfinansowana przez Radę Miasta i Urząd Miejski w Grodzisku Mazowieckim.

SPIS TREŚCI:

Copyright © by Andrzej Stawer & Anna Grodzka-Mazowiecka, Grodzisk Mazowiecki 1994.

2	Wstęp
17	Cz.I. Powiat błotni w latach 1815-1845
42	Cz.II. Powiat błotni w latach XIX i początkach XX w.
62	Cz.III. Powiat błotni w latach II Rzeczypospolitej (1918-1939)
73	Cz.IV. Odszet powiatu błotniego w latach wojny i okupacji (1939-1945)
89	Cz.V. Powiat grodzko-mazowiecki w okresie 1945-1975
91	Uwagi końcowe
91	Bibliografia

ISBN 83-904329-0-7

Projekt okładki, tytuł i opracowanie graficzne: BOGORIA - Wydawnictwo Ośrodka Kultury, 05-825 Grodzisk Maz., ul. Kilińskiego 9, tel.: 735-73-75
Druk: Zakład Poligraficzny PRIMUM s.c., 05-825 Grodzisk Maz., ul. Pomnika 28, tel.: 734-52-00

Wprowadzenie

Opracowanie niniejsze jest próbą zarysowania dziejów nie istniejącej już od 20 lat jednostki administracyjno-terytorialnej, zwanej w mniej i bardziej odległej przeszłości (a praktycznie do połowy XX wieku) powiatem błońskim, a ostatnio - grodzisko-mazowieckim. Obszar ten, zmieniający się pod wszystkimi możliwymi względami w ciągu stuleci, nierozzerwalnie związany jest z historycznie ukształtowanym Mazowszem.

Celem szkicu jest przedstawienie - w związku z założenia i konieczności formie (ograniczona objętość) - stanu wiedzy o przedmiotowym powiecie, który w ciągu kilku ostatnich stuleci miał różny kształt terytorialny, zmienne granice, zmienne wewnętrzne podstawowe jednostki administracyjne, wreszcie także co pewien czas zmieniał się przyporządkowanie terytoriom prawno-administracyjnym wyższego rzędu, na nowo kształtowały się systemy sprawowania władzy. Swoicie też dla tego obszaru kształtowały się przemiany demograficzne, społeczne, gospodarcze, cywilizacyjne, a także kulturowe. Z uwagi na ów stan badań, bardzo nierównomierne i nierównorzędne potraktowanie przez historyków poszczególnych wątków tematycznych, nie można się jeszcze pokusić o w pełni **monograficzne** opracowanie dziejów interesującego nas tutaj powiatu.

Czym zatem jest w rezultacie to właśnie opracowanie? W moim przekonaniu szkic ten ma spełnić dwa zadania. Po pierwsze, ma on wydobyć zasadnicze cechy rozwoju powiatu (ściśle tutaj określonego przestrzennie), ze szczególnym wypukleniem ostatnich dwóch stuleci. Po drugie, powinien zwrócić uwagę na istniejące luki w naszej wiedzy o przeszłości tego obszaru, a przez to pobudzić dalszy wzrost zainteresowań badawczych, w szczególności rzecz jasna historyków.

Dotychczasowe prace, głównie regionalistyczne, prowadzone na Mazowszu (a intensywniej rozwijające się od lat 60-tych naszego wieku) zaowocowały przede wszystkim dość licznymi próbami monografii miast, czasem także zakładów przemysłowych, niekiedy też syntezami całościowo ujmowa-

nych dziejów regionu. Stosunkowo najwięcej jest jednak ujęć przyczynkarskich, wycinkowych, tematycznych - odnoszących się do konkretnego miejsca i czasu. Zdecydowanie brakuje solidnie podbudowanych źródłowo studiów poświęconych konkretnym terytoriom, takim jak ziemie czy powiaty. W moim przekonaniu akurat **powiat** jest znakomitym przykładem jednostki terytorialnej średniej wielkości, trwającej (choć i zmieniającej się organizacyjnie, przestrzennie i funkcjonalnie) w tzw. czasie długim. Studiując dzieje powiatów, od średniowiecza do współczesności (a przy tym konstatując duże prawdopodobieństwo przywrócenia tej jednostki w niedalekiej przyszłości) poznajemy oto dzieje kraju widziane w bardzo szczególny sposób - poprzez kształtujące się wewnętrzne struktury terytorialno-administracyjne, społeczno-gospodarcze i kulturowe, mające zarówno określoną (specyficzną do pewnego stopnia) podbudowę lokalności, jak i w różnym zakresie kształtujące się odniesienia do ponadlokalnego **centrum**. W przypadku powiatu, którym się tutaj zajmuję bliżej, owo odniesienie do centrum jest bardzo szczególne. Począwszy bowiem od co najmniej XV-XVI w. dla obszaru powiatu błońskiego lokalnym centrum przez dosyć długi czas pozostaje miasteczko Błonie, w ciągu XIX w. definitywnie oddające pole w tej mierze pobliskiemu Grodziskowi. Natomiast rozważając położenie centrum ponadlokalnego, zauważamy stałe i niezmiennie usytuowanie wobec grodu stanowiącego nie tylko ośrodek województwa oraz ziemi, ale także od przełomu XVI i XVII w. stolicę Rzeczypospolitej. Nie wydaje się jednak, by owa bliskość Warszawy miała istotniejszy wpływ na rozwój powiatu błońskiego w czasach dawnej Rzeczypospolitej. Do rozkwitu nie doszło (w każdym razie źródła raczej milczą na ten temat), wprost przeciwnie - powiat błoński był (czy też stwarzał takie wrażenie jakby był) trochę bardziej odległą peryferią centrum regionu i państwa: nie przebiegały tędy żadne znaczniejsze szlaki handlowe, stan miasteczek był na ogół oplakany, drogi lokalne licze, jarmarki - z małymi wyjątkami w niektórych okresach - nie miały rangi ponadlokalnej. Rozliczne burze dziejowe miały tutaj swój poważny wpływ, ale dotyczyły one przecież - często w jeszcze większym albo bardzo podobnym stopniu - także i inne obszary Rzeczypospolitej. W każdym razie, jeżeli przyjrzymy się baczniej zmianom okolic Warszawy w czasie długim (co najmniej kilku stuleci), dostrzeżemy upadek miejscowości niegdyś rozwiniętych i nawet aspirujących do roli regionalnego centrum (vide Czernsk!), jak i niespodziewany częstokroć wzrost miejscowości o bardzo przeciętnych walorach. Z pewnością znacznie trudniej dokumentować i analizować, a następnie interpretować możemy zmiany tego rodzaju w odniesieniu do powiatów. Tym bardziej, że w poprzednich stuleciach powiaty nie były jednostkami terytorialnymi, których rozwój w jakikolwiek sposób **planowano**. Właściwie dopiero w XIX w. nadszedł czas wzbogacenia funkcji tych jednostek, zaczęto też powiatami zarządzać administracyjnie. Dopiero jednak po 1918 roku możemy mówić

o powiatach jako jednostkach zarządzanych przez administrację państwową. Rozwój powiatów programuje do pewnego stopnia samorząd, a nakreślone zadania - w imię wspólnego dobra - realizują (fakt, że z różnym stopniem skuteczności) kompetentne organy wykonawcze. Po 1945 roku była ogromna szansa kontynuacji osiągnięć II Rzeczypospolitej odnotowanych w tym właśnie zakresie. Okres stalinowski przyniósł jednakże bardzo niekorzystne zmiany przekreślając wcześniejszy dorobek i nadzieje także związane z tą dziedziną. Po 1950 r. wprowadzono autorytarnie centralistyczny system ujednoczonych organów władzy na wszystkich szczeblach, zaś prymat nad administracją, gospodarką, życiem społecznym objęła ideologia wcielana w życie przez rządzącą partię. Wszechwładna partia w końcu doprowadziła do likwidacji powiatów, potencjalnie przecież istotnego ogniwa planowania rozwoju mikroregionalnego i sprawniejszego administrowania krajem, uprzednio zresztą także skutecznie likwidując pozostałości wszelkich form samorządowych. Tym samym zamknięte zostały dotychczasowe dzieje Polski „powiatowej”.

W opracowaniu przedstawiam skromny wycinek tych dziejów - zarys historii powiatu błońskiego (grodzisko-mazowieckiego), który po wiekach względnej stagnacji (okresowo upadku) doświadczył w XIX i XX wieku najbardziej dynamicznego (obok powiatu warszawskiego) rozwoju na Mazowszu.

O dawnych dziejach powiatu błońskiego wiemy stosunkowo niewiele - zachowanych przekazów źródłowych mamy bardzo mało. Powiaty jako swoiste wytworzone grupujące blisko siebie opola akcentowały się w czasach piastowskich. Miały znaczenie administracyjno-rządowe i obronne (gdy dysponowały grodem warownym). W wiekach XI-XIII rozległość i granice między powiatami były czymś płynnym, zmiennym z uwagi na stopniowe zaludnienie coraz to nowych obszarów. Z tego też względu powiaty nie mogły się utrwalić jako ściśle określone topo- i geograficzne przestrzenie o istotniejszym znaczeniu administracyjnym, a tym bardziej politycznym. Taką rolę pełniły „Ziemie”, których granice oczywiście wyznaczano były w sposób naturalny strugami, białkami. Jak pisał Z. Gloger „W tej naturze granic zwykle w dawnych latach właśnie wzięto początek do wyodrębnienia powiatów, zwanych „ziemiami”...
POWIAT BŁOŃSKI W DAWNYCH WIEKACH
dami i bęgniarni połowami”¹.

W miarę rozwoju w zaludnianiu mniej dostępnych części ziemi Polski w średniowieczu, powiększeniu się liczby odpowiednio umocnionych osad i grodzów, coraz mniejsze znaczenie miały w tym czasie dla społeczności nowych „ziem” granice naturalnych. Generalnie jednak należy stwierdzić, że jednostki terytorialne zwane „ziemiami” utrwaliły się mocno w polskiej przestrzeni geograficznej, a przetrwały znakomicie - słowem zawsze podługą podziału administracyjnego województwa - do schyłku Rzeczypospolitej.

Wraz z „ziemiami” trwały i rozwijały się powiaty, których żywotność była jednakowoż wyraźnie dłuższa i stale zintensyfikowana, dotrwały do XIX wieku, zniósł je - czas pokazał czy słusznie - dopiero reformy administracyjne w 1915 roku. Brzmiącej się tym zmianom - właśnie na przykładzie powiatu błońskiego (także nazwa obowiązywała w dawnych wiekach, częściowo także w XIX stuleciu i latach II Rzeczypospolitej).

Jeżeli liczyć o dawne czasy, a ogólnie trzeba tu mówić o długim okresie od X do XVIII wieku, to dzieje powiatu błońskiego były (i są) nierozdzielnie związane z Mazowszem, jedną z ważniejszych polskich dzielnic (kraje) geograficzno-historycznych. Jednakże aż do pierwszej ćwierci XVI wieku był to obszar o znacznej autonomii politycznej i administracyjnej, szczytowi się odzobym odrodzeniem władzy książęcej. Mimo powstania tendencji separatystycznych, Mazowsze - bez wątpienia etnicznie i kulturowo polskie, nie doznało zbyt długo utraty swojej autonomii². W 1526 r. zostało włączone do Korony, a następnie stopniowo podlegało jurysdykcji kolejnych królów polskich.

Jednakże nie o przypanowanie dziejów Mazowsza - składają bardzo ciekawych - jest tu chodzić, a o wydobycie - z białki fragmentarycznie zachowanych źródeł - wszelkich chociażby historycznych rysów dawnego powiatu błońskiego. Wiadomo, że w dawnej Rzeczypospolitej (tzn. tu na myśli w szczególności okres XVI-XVIII w.) powiat błoński był jednym z trzech (obok

Część I

POWIAT BŁOŃSKI W DAWNYCH WIEKACH

O dawnych dziejach powiatu błońskiego wiemy stosunkowo niewiele - zachowanych przekazów źródłowych mamy bardzo mało. Powiaty jako swoiste terytoria grupujące bliskie sobie opola ukształtowały się w czasach piastowskich. Miały znaczenie administracyjno-rządowe i obronne (gdy dysponowały grodem warownym). W wiekach XI-XIII rozległość i granice między powiatami były czymś płynnym, zmiennym z uwagi na stopniowe zaludnienie coraz to nowych obszarów. Z tego też względu powiaty nie mogły się utrwalić jako ściślej określone topo- i geograficzne przestrzenie o istotniejszym znaczeniu administracyjnym, a tym bardziej politycznym. Taką rolę pełniły „Ziemie”, których granice częstokroć wyznaczane były w sposób naturalny - rzekami, strugami, bagnami. Jak pisze Z. Gloger „W tej naturze granic zwykle wodnych leżała właśnie przyczyna, dla których przestrzenie podobne nazywano „ziemiami”, bo dosłownie była to ziemia (podkreślenie A.S.) pomiędzy wodami i bagnami położona”¹.

W miarę rozwoju w zaludnianiu mniej dostępnych połaci ziem Polski w średniowieczu, powiększaniu się liczby odpowiednio umocnionych osad i grodów, coraz mniejsze znaczenie miało wytyczanie dla poszczególnych, nowych „ziem” granic naturalnych. Generalnie jednak należy stwierdzić, że jednostki terytorialne zwane „ziemiami” utrwaliły się mocno w polskiej przestrzeni geograficznej, a przetrwały znakomicie - stanowiąc zawsze podstawę podziału administracyjnego województw - do schyłku Rzeczypospolitej.

Wraz z „ziemiami” trwały i rozwijały się powiaty, których żywotność była jednakowoż wyraźnie dłuższa i stale zmieniane, reformowane, dotrwały do XX wieku, zniosła je - czas pokaże czy słusznie - dopiero reforma administracyjna w 1975 roku. Przyjrzyjmy się tym zmianom - właśnie na przykładzie powiatu błońskiego (taka nazwa obowiązywała w dawnych wiekach, częściowo także w XIX stuleciu i latach II Rzeczypospolitej).

Jeżeli idzie o dawne czasy, a ogólnie trzeba tu mówić o długim okresie od X do XVIII wieku, to dzieje powiatu błońskiego były (i są) nierozzerwalnie związane z Mazowszem, jedną z ważniejszych polskich dzielnic (krain) geograficzno-historycznych. Jednakże aż do pierwszej ćwierci XVI wieku był to obszar o znacznej autonomii politycznej i administracyjnej, szczytujący się odrębnym ośrodkiem władzy książęcej. Mimo pewnych tendencji separatystycznych, Mazowsze, bez wątpienia etnicznie i kulturowo polskie, nie zdołało zbyt długo utrzymać swojej autonomii². W 1526 r. zostało włączone do Korony, a następnie stopniowo podlegało jurysdykcji kolejnych królów polskich.

Jednakże nie o przypomnienie dziejów Mazowsza - skądinąd bardzo ciekawych - tutaj chodzi, a o wydobycie - z bardzo fragmentarycznie zachowanych źródeł - niektórych chociażby historycznych rysów dawnego powiatu błońskiego. Wiadomo, że w dawnej Rzeczypospolitej (mam tu na myśli w szczególności okres XVI-XVIII w.) powiat błoński był jednym z trzech (obok

warszawskiego i tarczyńskiego) powiatów tworzących Ziemię Warszawską³, która zajmowała blisko 3000 km², co stanowiło niecałe 10% powierzchni całego Mazowsza i około 13% powierzchni województwa mazowieckiego. Z kolei powiat błoński stanowił zaledwie 16% powierzchni Ziemi Warszawskiej, był czterokrotnie mniej rozległy w porównaniu z powiatem warszawskim.

Ośrodkiem powiatu błońskiego było starostwo niegrodowe Błońskie⁴. Oznacza to, iż w okolicach Warszawy był to najpoważniejszy - obok Stanisławowa i Piaseczna - ośrodek administracyjny i polityczny. Sejmiki ziemskie odbywały się w Warszawie, centralnym ośrodku tej ziemi, przejmującym stopniowo rolę głównego ośrodka regionalnego, a w czasach Zygmunta III Wazy sięgającego po stołeczność w państwie. Trudno powiedzieć dokładnie, jak te istotne zmiany wpływały w XVI i początkach XVII wieku na rozwój interesującego nas tutaj powiatu błońskiego. Niewątpliwie jednak Mazowsze uzyskało mocniejszą pozycję polityczną, a szlachta tego regionu (w tym rekrutująca się niekiedy i z powiatu błońskiego) odgrywała podczas elekcji królewskich oraz obrad sejmowych dużą rolę.

Nie dysponujemy natomiast przekonującymi dowodami na to, iżby w wiekach XVII i XVIII powiat błoński, usytuowany tak blisko Warszawy, mógł się poszczycić znaczniejszym - w porównaniu chociażby z innymi pobliskimi powiatami - rozwojem gospodarczym, demograficznym, społeczno-kulturowym. Z reguły powiat ten dosięgały - niemal jednako dla większych połaci Rzeczypospolitej szlacheckiej bolączki, w tym najazdy czasów wojennych, epidemie i inne klęski. Poczynając od „potopu” szwedzkiego, co kilkadziesiąt lat powiat błoński cierpiał niezwykle z powodu ruchu wojsk obcych. Ciężkich, a niekiedy okrutnych rezultatów pobytu wojsk okupacyjnych, doświadczało niemal każde pokolenie mieszkańców tego terenu. Odwołajmy się w tym miejscu chociażby do ustaleń ks.Bojanka, dotyczących początków XVIII w., gdy rozgorzała wojna północna: „(...) wielkie Calamitates temporum nastąpiły i różnych wojsk inskursye i przechodzili Sasi, Kozacy, Polacy, Litwa, Moskale, Tatarzy, Kałmucy, i inne narody, które szkody wielkie czyniły, plądrując i pustosząc całą Polskę. Do tego przyczyniło się również powietrze wielkie, wprzód w innych stronach, potem w Warszawie in circa Warszawy in annis 1708-1710”⁵.

Nieszczęśliwy okres „potopu” szwedzkiego, a następnie także początkowe lata XVIII w., gdy wojska szwedzkie i saskie łupiły ludność okolic Grodziska i Błonia, i gdzie następnie (także na Błonię i okoliczne wsie) spadały liczne klęski elementarne (gradobicia, epidemia cholery i tyfusu, głód)⁶, zdecydowały o upadku miast i znacznym wyludnieniu powiatu błońskiego, tak jak i wielu innych okolic kraju. Powolne podnoszenie się z upadku następowało dopiero w drugiej połowie XVIII w.

U schyłku XVIII w. mieszkańcy powiatu błońskiego uczestniczyli w obronie niepodległości kraju. Oto w czasie insurekcji kościuszkowskiej generał Stanisław Mokronowski sformował z ludności tegoż powiatu korpus mający wspomóc Warszawę walczącą z wojskami pruskimi i rosyjskimi. W okolicach Błonia i Nadarzyna stoczono potyczki z Prusakami, by następnie uderzyć w kierunku Sochaczewa⁷.

Po ostatecznym upadku Rzeczypospolitej w ramach trzeciego rozbioru Polski powiat błoński znalazł się - na okres krótkotrwały lat (1796-1806) w granicach państwa pruskiego, na obszarze zarządzanym przez kamerę J.K.M. Prus Południowych. W epoce napoleońskiej - gdy odżyły nadzieje Polaków na odzyskanie wolnego bytu narodowego i państwowego - powiat błoński znalazł się w ramach Księstwa Warszawskiego (1807-1815), a następnie po Kongresie Wiedeńskim (1815) wraz z całym Królestwem Kongresowym przypadł Rosji.

Na podstawie dosyć skromnych przekazów źródłowych trudno jest dokonać jakiegokolwiek oceny znaczenia gospodarczego powiatu błońskiego. Niewątpliwym jest jednak fakt, że przez co najmniej kilka stuleci podstawę utrzymania dla ogromnej większości mieszkańców tego powiatu stanowiło rolnictwo (z hodowlą). Niemalą także rolę odgrywały zajęcia związane z lasem (bartnictwo, smolarstwo, myślistwo i in.) skoro jeszcze w XVIII, a nawet początkach XIX w. powiat ten obejmował znaczne obszary Puszczy Wiskickiej. W nielicznych, dość słabo zaludnionych miasteczkach (Błonie, Wiskitki, Grodzisk i Mszczonów) - zresztą podupadających mocno od połowy XVIII w. - okresowo rozwijały się handel i rzemiosło. Niekiedy do znaczenia ponadlokalnego dochodziły targi, jak np. targi na pszenicę w Grodzisku. Bardzo skromne zasoby naturalne (nie mówiąc o wyczerpanych w średniowieczu złożach rud darniowych), tylko z rzadka ożywiały niektóre wiejskie ośrodki rękodzielnicze, np. garncarskie w okolicach Mszczonowa, czy produkcji dachówek w Rokitnie⁸.

Do ożywionej wymiany handlowej na dużą skalę nigdy chyba w powiecie błońskim nie doszło, nie było zresztą po temu stosownych warunków. Słabość gospodarcza lokalnych ośrodków i zbyt nikła sieć dróg (traktów) znacznie ograniczały możliwości rozwoju handlu. Przez powiat błoński przechodziły dwa poważniejsze trakty:

- 1) poznański - z Warszawy, przechodzący przez Błonie,
- 2) częstochowski - także z Warszawy, ale przechodzący przez Nadarzyn i Mszczonów.

Trakty te, ożywione szczególnie w XVI i XVII w. nie miały jednak jakiegoś szczególnego wpływu na rozkwit jarmarków i targów (a tym samym rzemiosła) w owych pobliskich Warszawie miasteczkach. Niewątpliwie jednak usytuowane przy głównych drogach karczmy czy zajazdy mogły czerpać nie-

zgorzse dochody, w czym powaźny udział (sprzedaź wódki i piwa) miały dwory szlacheckie, a także plebanie⁹.

Usytuowanie przy waźnych drogach na niewiele się zdało w czasach powszechnych zniszczeń wojennych i klęsk elementarnych. A i późniejsze zmiany szlaków handlowych skutecznie pomniejszyły rolę wielu miast Mazowsza.

Niewiele wyróżniający się na Mazowszu poziomem gospodarczym powiat błoński, miał może nieoczekiwanie, ale i dynamicznie rozwinąć się w dobie niewoli, w czasach zaboru rosyjskiego.

Słów parę warto może jednak poświęcić rozwojowi terytorialnemu organizacji kościelnej (Kościoła katolickiego) na obszarze powiatu błońskiego. Jak wiadomo sieć parafii ukształtowała się na tym terenie od XII do XVI w. Początkowo parafie pow. błońskiego podlegały biskupom poznańskim, następnie plockim, a wreszcie warszawskim. W ramach archidiecezji warszawskiej w II poł. XVIII w. funkcjonował dekanat błoński, złożony z 15 parafii: Błonie, Nadarzyn, Pęcice, Brwinów, Żuków, Zaborów, Łomianki, Borzęcin, Kielpin, Grodzisk, Izdebnó, Pawłowice, Głusk, Lesznówola, Kazuń¹⁰.

Jak zatem widać znaczenie Błonia mogło być wówczas większe jako ośrodką dekanalnego (z uwagi chociażby na zasięg terytorialny dekanatu) niż centrum administracyjnego powiatu usytuowanego na lewym brzegu Wisły najbliżej Warszawy. Trzeba wiedzieć przy tym, że w owych czasach rozproszenie osadnicze oraz znacznie mniejsza jak dziś gęstość zaludnienia powodowała, iż wiele parafii miało obszar stosunkowo rozległy (przewyższający powierzchnią niejedną współczesną nam gminę), także część parafian była zmuszona dochodzić do kościoła kilka, a nawet kilkanaście kilometrów.

Przykładem charakterystycznym może być parafia grodziska licząca u schyłku XVIII w. 18 miejscowości, w tym bliskie miasteczku jak Chlewnia, Chrzanów czy Jordanowice, jak i nieco odleglejsze (Kukłówka, Musuły, Osowice, Chylice).

Na zakończenie tej części opracowania spróbujmy określić - w przybliżeniu - granice powiatu błońskiego w dawnej Rzeczypospolitej. Za mało mamy danych źródłowych, by w pełni mówić o zmianach tego terytorium jakie dokonały się począwszy od okresu średniowiecza. Niemniej próbę taką podejmujemy dla II poł. XVI w. i czasów o około 200 lat późniejszych.

Powiat błoński w XVI wieku¹¹, pow. - około 455 km²

Przynależność terytorialno-administracyjna: Województwo - Mazowieckie (22.371,8 km²), Ziemia - Warszawska (2890 km²).

Do powiatu należały: Miasta - Błonie i Nadarzyn.

Ważniejsze wsie - Jordanowice, Kłodno, Dzika Wola, Białuty (przy zachodniej granicy powiatu), Zaborowo Wielkie, Truskawiec (od północy, na skraju Puszczy Kampinoskiej), Oltarzew, Gołębki, Żdźary, Żbików, Łazy (od strony wschodniej), Kosowo, Młochówko i Młosy (od południa).

W skład ówczesnego powiatu błońskiego nie wchodziły takie miasteczka jak Grodzisk, Mszczonów i Wiskitki, a także inne pobliskie miejscowości jak np. Kuklówka czy Radziejowice. Aż do schyłku Rzeczypospolitej funkcjonowały one w administracyjnych ramach innego z województw historycznego Mazowsza, a mianowicie - województwa rawskiego. Grodzisk wraz z podanymi tutaj miejscowościami znajdował się wówczas na terenie powiatu mszczonowskiego w Ziemi Sochaczewskiej. Jeżeli chodzi o samo miasteczko Grodzisk (w dokumentach XV - XVI w. najczęściej występujące jako „Grodzisko”) to leżało ono bezpośrednio na granicy powiatów mszczonowskiego i błońskiego, natomiast już np. sąsiednie Jordanowice (obecnie w granicach miasta), znalazły się na terytorium pow. błońskiego¹².

Podsumowując tę część opracowania zauważyć wypada przede wszystkim fakty następujące:

1) ustanowienie powiatów na Mazowszu i ich znaczna stabilizacja terytorialno-administracyjna od XVI do XVIII w., głównie jako terytoriów spełniania władzy sądowniczej, częściowo polityczno-wojskowej (zwoływanie pospolitego ruszenia),

2) istnienie poważnych rozbieżności między podziałami administracji państwowej i administracji kościelnej, a także administracji skarbowej.

Jeżeli chodzi o drugie ustalenie, to dość charakterystycznego przykładu w tym zakresie dostarcza Grodzisk, który jako parafia należał do dekanatu błońskiego (archidiakoniat warszawski), natomiast podlegał prawu poboru podatków w ramach powiatu mszczonowskiego.

Powiat błoński, jak się wydaje, aż do XVIII w. nie odegrał jakiejś szczególnej roli w dziejach Mazowsza. Z pewnością nie sprzyjały temu - stonkowo mała powierzchnia, brak surowców naturalnych, brak większych miast.

Przypisy

- 1 Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 132.
- 2 Por. H. Samsonowicz (red.), *Dzieje Mazowsza*, t. I, Warszawa 1993.
- 3 Z kolei Ziemia Warszawska wraz z innymi ziemiami - głównie usytuowanymi na prawym brzegu Wisły stanowiła Województwo Mazowieckie, jedno z trzech województw (obok Plockiego i Rawskiego) tworzących historyczne Mazowsze. Por. Z. Gloger, *Geografia...*, s. 140-143.
- 4 Np. w 1660 r. starostwo tworzyły: miasto Błonie, wsie - Opypy, Żuków, Osiek, Faszczyce. Por. *Informator miasta Grodziska Mazowieckiego i Powiatu Błońskiego*, Grodzisk Maz. 1936, s. 13.
- 5 Ks. M. Bojanek, *Kościół i parafia w Grodzisku*, Warszawa 1917, s. 14-15.
- 6 *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, pod red. J. Kazimierskiego, Warszawa 1989, s. 126-128.
- 7 *Informator...*, s. 13.
- 8 Tamże, s. 15.
- 9 Do 1717 r. pędzenie gorzałki i warzenie piwa nie były ograniczane (w stosunku do dworu i własności kościelnej) poprzez specjalne opodatkowanie.
- 10 Instytut Historii PAN w Warszawie, Mikrofilm nr 97, t. 9, cz. 2 (Opisanie parafii Królestwa Polskiego K. de Perthees'a). W XVI w. w dekanacie błońskim było 17 parafii. Por. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Podziały administracyjne*. [W:] *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.* pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973, cz. II, s. 61.
- 11 *Atlas historyczny Polski: Mazowsze w II połowie XVI w.*, op. cit., s. 51, 59.
- 12 Por. *Atlas...*, cz. I. (Mapa części południowej Mazowsza z II poł. XVI w.).

Powiat błoński w XVI wieku, pow. - około 455 km²
Przynależność terytorialno-administracyjna Województwa Mazowieckiego (22.371,8 km², Ziemia - Warszawska (280 km²)
Do powiatu należały: Miasto - Błonie i wsie

Zanim omówione zostaną bardziej szczegółowo zmiany II połowy XIX w., należy - chociażby w zarysie - przypomnieć podziały administracyjne, jakie kształtowały się i obowiązywały na historycznym Mazowszu (choć nie tylko w tym regionie) w latach 1807-1864. Jest to okres, w którym przejściowo mieliśmy do czynienia najpierw z kadłubowym tworem państwowym - skromną namiastką niepodległego państwa (Księstwo Warszawskie 1807-1815); następnie zaś z względnie autonomicznym państwem (Kongresowe), które po upadku Powstania Listopadowego zostało bezwzględnie przez Rosję.

Część II

POWIAT BŁOŃSKI (GRODZISKI) W XIX I POCZĄTKACH XX W.

Decretem władz Księstwa Warszawskiego, zwanym w języku francuskim, departamentowym, a w polskim powiatowym, z dnia 18 października 1807 r. powiat grodziski, bydgoski, poznański oraz kaliszki w 1807 r. z powiatami łódzki i sieradzki, powiaty łódzki i sieradzki podzielono wówczas na 12 powiatów, w tym powiat błoński, który graniczył z powiatami warszawskim, rawskim i sochaczewskim.

Z kolei w okresie 1816-1841 obowiązywał inny podział, wprowadzony w życie przez władze konstytucyjne Królestwa Kongresowego. Przywrócono wówczas województwa, nawiązując tym samym w pewnym stopniu do czasów dawnej Rzeczypospolitej, zarazem jednak wprowadzono istotne przesłanki między województwem a powiatem - obwód. Utworzone wówczas województwo warszawskie podzielono na 5 obwodów: warszawski, sochaczewski, rawski, gostyniński oraz łęczycki. Obwód warszawski tworzyły trzy powiaty: błoński, warszawski i czerski. Według posiadanych danych (w tym także po analizie map kartograficznych z XIX w.) powiat błoński nie zmienił się terytorialnie, nie zmienił swoich granic. Zmógł jednakże z map administracyjnego podziału kraju (Królestwo Polskie) w 1815 r. po wprowadzeniu przez władze rosyjskie podziału na gubernie, które zastąpiły województwa. Ziemie podziału administracyjnego taboru rosyjskiego dołączono do podziału obowiązującego w całym cesarstwie. W związku z tymi zmianami w miejsce województwa mazowieckiego utworzono gubernię warszawską, którą podzielono co prawda na powiaty, ale z reguły rozleglejsze niż poprzednio. Co za tym idzie, będąc powiatów zamniejszono. Warszawę nadal otaczał powiat warszawski, tyle że powiększony o cały dotychczasowy powiat błoński. Stan ten utrzymał się do 1866 r.

12. Olszan, G. *Geografia i historia województwa łódzkiego*. Pabitz, Kralupy 1967, s. 132.

13. K. S. Sieroszewski (red.) *Atlas województwa łódzkiego*, t. 1, Warszawa 1978.

14. J. K. Ziemiński *Województwo łódzkie w 1978 roku* - *Biuletyn wojewódzkiego urzędu statystycznego*, Warszawa, 1978, nr 1, s. 1-14.

15. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*. Część I. Podsumowanie, Łódź, Państwowy Instytut Statystyczny, 1978, s. 1-14.

16. M. Bujak *Kształtowanie się województwa łódzkiego*, Warszawa 1977, s. 18-21.

17. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*, Warszawa 1978, s. 120-121.

Część II

POWIAT BŁONSKI (GRODZISKI)

1. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*, Warszawa 1978, s. 120-121.

2. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*, Warszawa 1978, s. 120-121.

3. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*, Warszawa 1978, s. 120-121.

4. *Statystyka województwa łódzkiego w 1978 roku*, Warszawa 1978, s. 120-121.

1. Zmiany administracyjne w okresie 1807-1864.

Zanim omówione zostaną bardziej szczegółowo zmiany II połowy XIX w., należy - chociażby w zarysie - przypomnieć podziały administracyjne, jakie kształtowały się i obowiązywały na historycznym Mazowszu (choć oczywiście nie tylko w tym regionie) w latach 1807-1864. Jest to okres, w którym przejściowo mieliśmy do czynienia najpierw z kadłubowym tworem państwowym - skromną namiastką niepodległego państewka (Księstwo Warszawskie 1807-1815), następnie zaś z względnie autonomicznym państwem (Królestwo Kongresowe), które po upadku Powstania Listopadowego zostało bardzo silnie uzależnione przez Rosję.

Decretem władz Księstwa Warszawskiego z 19 grudnia 1807 r. utworzono, na wzór francuski, departamenty - najpierw warszawski, płocki, łomżyński, bydgoski, poznański oraz kaliski, a w 1810 r. kilka następnych. Departament warszawski podzielono wówczas na 12 powiatów, w tym powiat błoński, który graniczył z powiatami: warszawskim, rawskim i sochaczewskim.

Z kolei w okresie 1816-1844 obowiązywał inny podział, wprowadzony w życie przez władze konstytucyjne Królestwa Kongresowego. Przywrócono wówczas województwa, nawiązując tym samym w pewnym stopniu do czasów dawnej Rzeczypospolitej, zarazem jednak wprowadzono ogniwo pośrednie między województwem a powiatem - obwód. Utworzone wówczas województwo mazowieckie podzielono na 5 obwodów: warszawski, sochaczewski, rawski, gostyniński oraz łączycki. Obwód warszawski tworzyły trzy powiaty: błoński, warszawski i czerski. Według posiadanych danych (w tym także po analizie map kartograficznych z XIX w.) powiat błoński nie zmieniał się terytorialnie, nie zmieniał swoich granic. Zniknął jednakże z map administracyjnego podziału kraju (Królestwo Polskie) w 1845 r. po wprowadzeniu przez władze rosyjskie podziału na gubernie, które zastąpiły województwa. Zatem podział administracyjny zaboru rosyjskiego dostosowywano do podziału obowiązującego w całym cesarstwie. W związku z tymi zmianami w miejsce województwa mazowieckiego utworzono gubernię warszawską, którą podzielono co prawda na powiaty, ale z reguły rozleglejsze niż poprzednio. Co za tym idzie, liczbę powiatów zmniejszono. Warszawę nadal otaczał powiat warszawski, tyle że powiększony o cały dotychczasowy powiat błoński. Stan ten utrzymał się do 1866 r.

Tabela 1

Ludność zachodniego Mazowsza w latach 1808-1861 (w tys.)¹

Powiaty (obwody)*	1808	1832	1848	1861
błoński	24,2	.	.	.
warszawski**	27,8	112,1	146,9 ^b	149,7 ^b
sochaczewski	35,0	57,4 ^a	74,9 ^a	101,5 ^a
rawski	35,9	112,3	131,9	130,3

· brak danych

* obwody istniały w latach 1816-1844

** bez Warszawy

^a nazwany w latach 1816-1844 łowickim^b łącznie z powiatem błońskim

W 1861 r. władze rosyjskie uczyniły pewien gest w stosunku do społeczeństwa polskiego, wprowadzając „najwyższymi ukazami” namiastkę samorządu terytorialnego - rady gubernialne, rady powiatowe oraz miejskie. W każdym powiecie zaczęto tworzyć rady powiatowe. Członków tych rad (15 lub 18, w zależności od liczby mieszkańców danego powiatu) wybierało tzw. zgromadzenie wyborcze powiatu. Do rady powiatu warszawskiego po przeprowadzeniu wyborów weszło jesienią 1861 r. kilkunastu znamienitych obywateli, w tym także kilku zamieszkałych na obszarze byłego powiatu błońskiego, m.in. Leon Lasocki, czy też Ewaryst Mokronowski, właściciel dóbr Jordanowice. Rady powiatowe działały tylko rok. W związku ze wzrostem nastrojów patriotycznych i demonstracjami antycarskimi w Królestwie Polskim, władze rosyjskie zlikwidowały samorządy. Zaczął się okres wzmoczonej represji wobec Polaków, wreszcie wybuchło powstanie 1863 r. Po zdławieniu powstania władze carskie zdecydowały się na bardziej systematyczne wynaradawianie Polaków oraz dostosowanie administracyjne KP do systemu obowiązującego w imperium.

¹ Źródło: L. Wolski, *Materiały do statystyki Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska”, 1850, z.5, s.207-212.

2. Podział administracyjny. Powierzchnia i ludność - powiat grodziski (błoński) w II połowie XIX i na początku XX w.

Lata tuż po upadku Powstania Styczniowego zaznaczyły się licznymi zmianami administracyjnymi. Utrwalony i umocniony został (także od strony policyjnej i innych służb bezpieczeństwa państwa) rosyjski podział kraju na gubernie, powiaty („ujezdy”) oraz gminy. Praktycznie ukształtował się - po likwidacji organów centralnych - nowy ustrój Królestwa Polskiego, zwanego wówczas coraz częściej „Privislinskim Krajem”, co prawda dla politycznego centrum Rosji może zbyt peryferyjnym, ale dość ważnym ze względów strategicznych (długa granica z Prusami, a później ze zjednoczonymi Niemcami). Integracja administracyjna była wówczas konieczna z punktu widzenia zaborcy, któremu wydawało się, iż po zdławieniu kolejnego powstania narodowego bez większego trudu okiełzna żywioł polski.

Podział gubernialny podbudowano utworzeniem powiatów, które w zasadniczych granicach terytorialnych przypominały powiaty z okresu schyłku XVIII w. Ogółem w 10 guberniach KP utworzono 85 powiatów, w tym w guberni warszawskiej nowy powiat nazwany - grodziskim¹. Terytorium tego powiatu odpowiadało w przybliżeniu obszarowi dawnego powiatu błońskiego oraz mszczonowskiego. Fakt utworzenia nowego powiatu z inną niż do tej pory nazwą, miał jakby zaświadczyć o rosnącej roli - nie tylko administracyjnej - Grodziska. W gruncie rzeczy nie wiadomo jednak bliżej dla jakich powodów tak właśnie uczyniono, skoro niemal natychmiast tej decyzji zaprzeczono wprowadzając w 1870 r. postanowienie, na mocy którego ten sam Grodzisk pozbawiony został praw miejskich². Postępowanie władz rosyjskich było zatem niekonsekwentne i prowadziło do sytuacji paradoksalnej. Przejściowo aż trzy miasteczka w końcu lat 60-tych XIX w. pretendowały do roli ośrodka władzy powiatu: „(...) powiatowe władze lat kilka mieściły się w Mszczonowie, później w Błoniu, wreszcie w Grodzisku. Podatki i pensje płacono w Skierniewicach. Hipoteka zaś mieściła się w Błoniu”³. Ostatecznie powiatowi przywrócono dawną nazwę „błoński”, chociaż siedzibę urzędu powiatowego zachował... Grodzisk, przemianowany na osadę. Dociekając kryteriów owych postanowień, dostrzegamy - z dzisiejszej perspektywy - tylko jedną istotną przewagę (nie licząc rzeczywiście bardziej centralnego położenia na terytorium powiatu) Grodziska nad Błoniem. Otóż, Grodzisk jako jedna z pierwszych miejscowości Królestwa Polskiego znalazł się w 1845 r. bezpośrednio na szlaku kolejowym (Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska)⁴, w czym wyprzedził odległe o 9 km Błonie o blisko 60 lat. Być może także Grodzisk posiadał wygodniejszy dla zarządu powiatowego lokal. W każdym razie był to bodajże jedyny w Królestwie Polskim przypadek by siedzibą władz powiatu nie było miasto, od którego nazwy ukuto nazwę powiatu.

Nie to jednak, czy władze rosyjskie postąpiły słusznie umiejscawiając ośrodek władz powiatu w Grodzisku, jest tutaj najistotniejsze. Ważne jest chyba przede wszystkim to, że ustalone wówczas granice powiatu błońskiego przetrwały wiele lat. Być może też ustanowienie siedziby władz powiatu w Grodzisku nie miało decydującego znaczenia - jak można z pozoru wnosić - dla dalszego, coraz bardziej ożywionego rozwoju tego ośrodka. W owym czasie inne jeszcze czynniki (pozaadministracyjne) nabierały coraz większego znaczenia, co możemy łatwo potwierdzić przyglądając się bliżej takim - pobliskim Grodziskowi - ośrodkom jak Pruszków czy Żyrardów. Zanim jednak doszło do wzrostu gospodarczego pobudzonego koniunkturą na zbyt standardowych produktach wytwarzanych przemysłowo, powiat błoński pozostawał jeszcze przez jakiś czas obszarem zdecydowanie rolniczym, zurbanizowanym w stosunkowo małym stopniu i niewiele różniąc się pod tym względem od sąsiednich powiatów, czy w ogóle całego historycznego Mazowsza.

Tabela 2

Stan miasteczek powiatu błońskiego* w połowie XIX wieku¹

Miasto	Powierzchnia gruntów miejskich (włók)	Liczba ulic	Liczba ludności		Liczba jarmarków w roku	Liczba domów		Dochody miejskie (śr. rocznie) w rublach
			ogółem	w tym rolnicy		drewnianych	murowanych	
Błonie	41	17	1237	41	7	74	9	ca 1750
Grodzisk	7	4	980	77	5	45	3	ca 250
Mszczonów	110	11	3185	402	6	182	18	ca 3300
Nadarzyn	39	6	993	193	7	62	5	ca 350
Wiskitki	36	6	1477	252	8	101	10	ca 1400

* Dane pochodzą z lat 1847-1848. W tym czasie miasteczka te wchodziły w skład powiatu warszawskiego, z wyjątkiem Wiskitek (pow. łowicki). Zbliżony stan miasteczek utrzymywał się w latach 50. i 60.

Nie wdając się w bardziej szczegółową analizę danych zawartych w tabeli nr 3 (wykracza to zdecydowanie poza ramy niniejszego opracowania), należy jednak zauważyć bardzo wysoki odsetek ludności wiejskiej (w zdecydo-

¹ Źródło: AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 218e.

wanej większości zapewne rolniczej) w powiecie otaczającym Warszawę, największy ośrodek miejski ziem polskich. W 1866 r. w tym powiecie odsetek ludności wiejskiej był bardzo wysoki (90,5%). W podobnym stopniu słabo zurbanizowane były wówczas powiaty: sochaczewski (89% ludności wiejskiej) i skierniewicki (88,7%) oraz łowicki (83,8%). Na tym tle powiat błoński wypadł nieco „korzystniej” (tylko 79,4% ludności wiejskiej), co w dużej mierze wiązało się z istnieniem w obrębie tego powiatu aż 5 miasteczek: Błonia, Grodziska, Mszczonowa, Nadarzyna oraz Wiskitek. Po większej części były to jednak także miejscowości częściowo (choć w stosunkowo małym stopniu) obciążone ludnością rolniczą, a i też niebawem władze rosyjskie wystawiły ich miejskość na ciężką próbę, tworząc z Grodziska, Wiskitek i Nadarzyna osady⁵.

W latach 1867-1868 powiat błoński składał się z następujących gmin⁶:

1) Miasta: Błonie, Grodzisk, Mszczonów, Nadarzyn, Wiskitki;

2) Gminy wiejskie: Guzów, Helenów, Kaski, Młochów, Pass, Piekary, Radziejowice, Radzików, Skuły, Wólka Grodziska, Żyrardów.

Po 1870 r. zostały się faktycznie tylko dwie gminy miejskie (Błonie i Mszczonów) oraz 14 gmin wiejskich. Biorąc pod uwagę późniejszy rozwój poszczególnych osad, możemy mieć zasadnicze wątpliwości, czy np. Żyrardów i Grodzisk zasłużyły sobie na to by przez kilkadziesiąt lat pozostawać gminami wiejskimi, skoro w pierwszym przypadku zdecydowanie przeważała ludność związana z przemysłem⁷, w drugim zaś - z rzemiosłem, handlem, a pod koniec stulecia również z przemysłem⁸.

Tabela 3

Powiat grodziski (błoński) na tle innych powiatów Mazowsza południowo-zachodniego w latach 1866/67¹

Powiaty	Powierzchnia		Liczba ludności (w tys.)			Liczba osiedli	Liczba domostw („dy-mów”)	Liczba miast	Zaludnienie średnie mk/mi-la ²
	w mi-lach ²	Liczba gmin wiejskich	Ogółem	w tym					
				wieś	miasto				
grodziski	17,2	11	49,3	39,2	10,1	337	4600	5	2866
sochaczewski	19,0	11	46,0	40,9	5,1	387	4388	2	2419
łowicki	22,0	7	52,6	44,1	8,5	251	5991	4	2389
skierniewicki	12,9	8	32,9	29,2	3,7	223	3759	1	2551
rawski	22,6	13	49,5	38,6	10,9	317	4543	4	2191
warszawski*	27,0	21	68,2	61,7	6,5	.	.	3	2524

* bez Warszawy

Nie dysponując zbyt rozległymi materiałami źródłowymi nie mamy tutaj możliwości porównania gmin funkcjonujących w ramach powiatu błońskiego. Warto jednak zaznaczyć, iż gminy te (według danych z 1867 r.) zwykle liczyły do 20 wsi, od 4 do 6 tys. mieszkańców przebywających - na stałe lub czasowo - w 400-500 domach. Dla przykładu: gmina Guzów licząca wówczas 19 wsi miała 4739 mieszkańców zajmujących 419 domostw².

W latach 1870-1918 powiat błoński nie zmienił się w jakiś szczególny sposób pod względem administracyjno-terytorialnym, zasadniczo też utrzymały się te same gminy. Nastąpiły jednak na tym obszarze ogromne - jak na warunki mazowieckie - zmiany gospodarcze (rozwój przemysłu), które w dużej mierze pociągnęły za sobą dynamiczne zmiany demograficzne, społeczne oraz polityczne (wzrost nielegalnej działalności organizacji i partii), a także kulturowe (szybsze zanikanie tradycyjnej kultury ludowej, przemiany obyczajowe - szczególnie w ośrodkach fabrycznych). W ciągu niemal jednego pokolenia, tj. od lat 80-tych XIX w. do początków XX w., powiat błoński stał się jednym z najbardziej uprzemysłowionych i zurbanizowanych obszarów, i to nie tylko Mazowsza, ale i całego Królestwa Polskiego, wykazując podobne tempo zmian jak powiat warszawski, łódzki czy będziński. Zmiany te omówimy nieco szerzej w dalszej części rozdziału, w tym miejscu poprzestaniemy tylko na zestawieniu

¹ Źródło: *Alfavitnyj spisok...*, Warszawa 1866, s. 89-91, *Statystyka Królestwa Polskiego* „*Ekonomista*”, 1867, s. 246-247

statystycznym porównującym powiat błoński z innymi powiatami zachodniego Mazowsza pod względem dynamiki wzrostu liczby ludności, a także zmian składu społecznego mieszkańców tego obszaru z uwagi na pochodzenie etniczne (narodowościowe) oraz wyznania religijne.

Tabela 4

Powiat błoński na tle powiatów sąsiednich w latach 1865-1911
Dynamika wzrostu ludności¹

Powiaty	Wzrost liczby ludności w latach (w tys.):									
	1865	indeks = 100	1880	indeks wzrostu	1890	indeks wzrostu	1894	indeks wzrostu	1911	indeks wzrostu
błoński ^a	50,2	100,0	76,1	151,6	105,8	210,8	137,0	272,9	140,3	279,5
warszawski ^b	67,3	100,0	95,6	142,0	151,2	224,7	170,0	252,6	275,2	408,9
sochaczewski	45,6	100,0	64,9	142,3	78,3	171,7	96,0	210,5	74,6	163,6
skierniewicki	32,6	100,0	43,4	133,1	54,0	165,6	67,7	207,7	70,1	215,0
grójecki	39,7	100,0	93,4	235,3	109,2	275,1	142,5	358,9	144,2	363,2
łowicki	52,5	100,0	74,2	141,3	88,0	167,6	104,6	199,2	107,6	204,9

^a Powiat grodziski w latach 1866-1867

^b bez Warszawy

	1865	1880	1890	1894	1911
błoński	50,2	76,1	105,8	137,0	140,3
warszawski	67,3	95,6	151,2	170,0	275,2
sochaczewski	45,6	64,9	78,3	96,0	74,6
skierniewicki	32,6	43,4	54,0	67,7	70,1
grójecki	39,7	93,4	109,2	142,5	144,2
łowicki	52,5	74,2	88,0	104,6	107,6

¹ Źródło: *Vedomost' pokazavajuščaja...*, Warszawa 1866, s. 1-9; *Obzor varšavskoj gubernii za 1890 i za 1894 god, Pamiatnaja knižka varšavskoj gubernii na 1912 god.*

Tabela 5

Powiat błoński na tle powiatów sąsiednich
Zmiany składu ludności według podziału narodowościowego
(w odsetkach)^I

Powiaty	1874			1913**				
	Polacy	Niemcy	Inni*	Polacy	Niemcy	Rosjanie Rusini itp.	Żydzi	Inni
błoński	86,0	5,1	8,9	82,6	7,6	0,4	9,4	0,0
warszawski	61,2	10,3	28,5	61,7	3,3	3,5	31,3	0,2
sochaczewski	69,8	7,1	23,1	83,3	7,8	0,1	8,8	0,0
łowicki	82,5	3,8	13,7	88,1	2,6	0,5	8,8	0,0
skierniewicki	73,6	2,9	23,5	90,2	2,2	0,3	7,3	-
grójecki	72,3	-	-	82,8	3,0	0,3	13,9	0,0

* głównie ludność żydowska (nie zasymilowana)

** według kryterium językowego (stan w dniu 14 stycznia 1913 r.)

Tabela 6

Powiat błoński na tle powiatów sąsiednich
Zmiany składu ludności według wyznań^{II}

Powiaty	1880					1913				
	kato- licy	protes- tanci	prawo- sławni	izraelici (Żydzi)	inni	kato- licy	protes- tanci	prawo- sławni	izraelici (Żydzi)	inni
błoński	84,6	4,7	0,0	10,6	0,0	81,3	7,8	0,4	9,4	1,1
sochaczewski	78,5	12,4	0,0	9,0	0,1	83,1	7,8	0,1	8,9	0,1
warszawski	73,1	11,9	1,5	13,4	0,0	61,0	3,8	3,4	31,3	0,4
łowicki	90,3	3,5	0,3	5,9	-	87,2	2,6	0,5	8,8	0,8
skierniewicki	89,2	4,3	0,0	6,4	0,0	89,1	2,2	0,3	7,3	1,1
grójecki	82,0	2,5	0,0	14,8	0,6	82,2	3,1	0,3	13,9	0,4

^I Źródło: E. Czyński, *Etnograficzno-statystyczny zarys liczebności i rozszedlenia ludności polskiej*, Warszawa 1887, s. 34-35; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1915*, Warszawa 1916, s. 41-42.

^{II} Źródło: *Pamiętna książka warszawskiej gubernii na 1881 god*, Warszawa 1881, s. 170; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, s. 33-34.

Tabela 7

Powiat błoński w 1909 r.
Powierzchnia i ludność miast i gmin¹

Wyszczególnienie	Liczba ludności				Powierzchnia (w morgach)
	ogółem	w tym:			
		katolicy	protestanci	Żydzi	
Powiat	140 312	115 734	7 535	14 701	193 737
– w miastach ^a	12 176	5 547	137	6 178	5 429
– w gminach	128 136	110 187	7398	8 523	188 308
miasta:					
Błonie	4 993	2 842	60	1 819	2 982
Mszczonów	7 183	2 705	77	4 359	2 447
gminy:					
Grodzisk	13 552	10 598	420	2 385	17 414
Guzów	8 026	7 665	337	22	13 324
Helenów	6 702	6 370	156	156	14 169
Kaski	9 954	8 932	–	22	17 353
Młochów	15 301	14 893	32	349	30 876
Pass	5 064	4 973	33	23	16 241
Piekary	8 738	8 644	54	9	15 802
Radzików	7 741	7 623	61	52	17 109
Radziejowice	8 672	8 558	85	28	16 867
Skuły	4 407	3 896	–	90	15 441
Wisłitki	4 158	2 379	188	1 585	1 627
Żyrardów	36 821	26 636	6 032	3 802	12 266

^a statystyka uwzględniała tylko ośrodki z prawami miejskimi, natomiast osady fabryczne (np. Żyrardów) czy osady pozbawione praw miejskich (jak Grodzisk czy Wisłitki), były liczone wspólnie z terenami wiejskimi w ramach gmin.

¹ Źródło: *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1913, s. 31 (dane na dzień 1 stycznia 1909 r.).

Tabela 8

Liczba i charakter nieruchomości w powiecie błońskim
w 1910 roku¹

Wyszczególnienie	Powiat błoński	Gubernia warszawska	Z tego przypadało na powiat błoński (%)
Folwarki	244	2 868	8,5
Gospodarstwa chłopskie	7 703	113 585	6,8
Zabudowania fabryczne	52	460	11,3
Młyny	95	1 559	6,1
Obiekty kościelne	34	448	7,6
Budynki publiczne	36	951	3,8
Pozostałe nieruchomości:			
– w miastach	184	10 569	1,7
– w miasteczkach	742	8 857	8,4

Obliczenia własne.

3. Powiatowe władze administracyjne i bezpieczeństwa w latach 1867-1918.

Zgodnie z obowiązującym od 1867 r. prawem na czele władz każdego powiatu w Królestwie Polskim stał naczelnik powiatu. Miał on dwóch zastępców, jednego do spraw administracyjnych, drugiego do spraw policyjnych. Drugi z zastępców ustawowo był równocześnie naczelnikiem powiatowej Straży Ziemskiej, urzędu zajmującego się bezpośrednio sprawami bezpieczeństwa i porządku publicznego. Funkcje swe naczelnik powiatu sprawował w ramach urzędu powiatowego (tzw. zarządu powiatu) osobiście, a w określonych przypadkach za pośrednictwem podległego mu kolegium, w skład którego wchodził: zastępca naczelnika (do spraw administracyjnych), lekarz powiatowy i budowniczy powiatowy. Następujące sprawy były załatwiane w urzędzie powiatowym kolegalnie:

- przyjmowanie od cudzoziemców przysięgi na wierność poddaństwu (rosyjskiemu),
- rozpatrywanie zażaleń osób prywatnych na niezgodną z prawem działalność urzędników powiatowych,
- zatwierdzanie kosztorysów na budowę i reperację obiektów w miastach,
- udzielanie zezwoleń na wydawanie materiałów budowlanych,

¹ Źródło: *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913*, Warszawa 1914, s. 72.

- wydawanie decyzji dotyczących rozbiórki zdewastowanych obiektów,
- wymierzanie kar administracyjnych,
- pociąganie do odpowiedzialności cywilno-prawnej osób winnych przekroczenia przepisów policyjnych (lekarskich, weterynaryjnych, budowlanych, przeciwpożarowych, ogólnych)¹⁰.

Biura zarządów powiatowych składały się z trzech oddziałów: I. Oddział Ogólny, II. Oddział Ekonomiczno-Administracyjny, III. Oddział Wojskowo-Policyjny.

Oddział Ogólny prowadzony był przez sekretarza urzędu powiatowego, a do kompetencji oddziału należało: ogłaszanie przepisów prawnych, pociąganie do odpowiedzialności naruszających prawo urzędników, wydawanie decyzji dotyczących granic powiatowych, sporządzanie rocznych sprawozdań i opracowań statystycznych, załatwianie spraw dotyczących zarządów gminnych. Z kolei Oddział Ekonomiczno-Administracyjny, kierowany przez zastępcę naczelnika urzędu, zajmował się głównie administrowaniem gospodarczym (przemysł, handel, rzemiosło, ubezpieczenia, sprawy skarbowe itp.). Wreszcie Oddział trzeci, którym kierował zastępca naczelnika do spraw czynności policyjnych, zajmował się m.in. dostarczaniem wojsku podwód i kwater, udzielaniem pomocy materialnej dymisjonowanym wojskowym i ich rodzinom, prowadzeniem ksiąg ludności (stałej i niestałej), zarządzaniem aresztami i więzieniami, a także sprawami lekarsko-policyjnymi. Generalnie za bezpieczeństwo publiczne odpowiadała w powiecie Straż Ziemska podporządkowana administracyjnie naczelnikowi powiatu¹¹.

Równoległe z reformowaniem władz administracyjnych zreorganizowano służby policyjno-porządkowe. W dniu 21 grudnia 1866 r. wydano ustawę o żandarmerii Królestwa Polskiego. W guberni warszawskiej utworzono wówczas 7 powiatowych zarządów żandarmerii, w tym początkowo jeden zarząd wspólny dla powiatów skierniewickiego i grodziskiego (błońskiego). W lutym 1873 r. dokonano kolejnej reorganizacji - powiat błoński objęty został wspólnym zarządem żandarmerii na powiaty grójecki i górokalwaryjski. Zarządowi Żandarmerii Powiatów Błońskiego i Grójeckiego podlegały trzy posterunki żandarmskie: w Górze Kalwarii, Grójcu oraz Żyrardowie. Przy tym do 1890 r. siedzibą zarządu powiatowego żandarmerii był Grójec. W związku jednakże z coraz trudniejszą sytuacją na tzw. linii przemysłowej (rozwój nielegalnego ruchu rewolucyjnego i socjalistycznego, liczne strajki w fabrykach) w roku 1891 zarząd ten przeniesiono do Grodziska¹², gdzie także umiejscowiony był areszt śledczy. Tym samym w pewnym stopniu wzrosła ranga Grodziska w powiecie błońskim i całym rejonie podwarszawskim. Od tej pory Grodzisk - nadal pozbawiony praw miejskich - był już nie tylko ośrodkiem administracji powiatowej, ale także ośrodkiem kontroli policyjnej (i politycznej) - i to w wymiarze dwóch powiatów (po wyłączeniu pow. górokalwaryjskiego spod tego

samego zarządu żandarmerii). Zarząd Żandarmerii Powiatów Błońskiego i Grójeckiego prowadził niezwykle ożywioną działalność do 1915 r. tropiąc nie tyle może przestępców pospolicznych, co przede wszystkim osoby chociażby tylko podejrzewane o działalność tzw. wywrotową, rewolucyjną, anarchistyczną czy socjalistyczną, wreszcie także narodowo-patriotyczną. Powiat błoński był jednym z ważniejszych obszarów tego rodzaju działań, stąd też i zarząd żandarmerii, i Straż Ziemska miały tutaj, szczególnie w latach 1880-1914, wyjątkowo wiele zadań i poleceń do wykonania od władz zwierzchnich (gubernialna żandarmeria)¹³. Wiele setek, jeżeli nie tysięcy, ludzi z tego terenu znalazło się za działalność (bądź za samo tylko podejrzenie o działalność) polityczną w więzieniach, na wysiedleniu do innych guberni, wreszcie także na zesłaniu na Syberię. Ostatecznie w 1915 roku zniechęcony przez mieszkańców powiatu błońskiego naczelnik zarządu wraz z ekipą żandarmów ewakuował się do Rosji. W 1917 r. zarządy żandarmerii uległy ostatecznej likwidacji, w okresie bowiem rewolucji październikowej powstawały załóżki zupełnie innych, znacznie bardziej groźnych dla społeczeństwa, służb policyjnych i bezpieczeństwa.

Każdy powiat w ramach zaboru rosyjskiego (podzielonego na 10 guberni i 85 powiatów) był zobowiązany do przeprowadzania systematycznego poboru rekrutów do wojska, czyli do armii carskiej. Ukazem z 11 lipca 1867 r. utworzono przy urzędach gubernialnych i powiatowych komisje konskrypcyjne¹⁴. W powiecie błońskim, tak jak z reguły działo się to i w innych powiatach, w Komisji Konskrypcyjnej (zainstalowanej przy zarządzie powiatowym) zasiadali: przewodniczący - naczelnik powiatu, członkowie stali - zastępca (pomocnik) naczelnika do spraw policyjnych (czyli naczelnik Straży Ziemskiej), lekarz powiatowy, a także członkowie niestali - inne osoby wyznaczane w zależności od potrzeb przez naczelnika powiatu. Pierwsze spisy poborowych komisja sporządziła w powiecie błońskim jesienią 1867 r. Siedem lat później komisje konskrypcyjne zlikwidowano¹⁵, a ich kompetencje przejęły powiatowe urzędy do spraw powinności wojskowej. Działający od 1874 r. Błoński Urząd Powiatowy do Spraw Powinności Wojskowej został ewakuowany wraz z wieloma innymi urzędami carskimi w 1915 r. do Rosji, i uległ likwidacji w 1917 r. W podobny sposób zniknęły też i pozostałe urzędy funkcjonujące do czasów I wojny światowej w powiecie błońskim¹⁶.

Warto może jeszcze wspomnieć o dwóch instytucjach powiatowych, które zostały - tak jak w całym państwie rosyjskim - powołane do ściśle określonych celów ogólnopaństwowych: dla dokonania pierwszego spisu powszechnego w Rosji pod koniec XIX w. oraz dla zorganizowania - wreszcie także na terytorium Królestwa Polskiego - wyborów do parlamentu rosyjskiego, czyli do Dumy. W pierwszym przypadku powołano w 1895 r. Komisję Spisową Powiatu Błońskiego, która zgromadziła i opracowała odpowiednie dane statystyczne o

całym powiecie błońskim, według podziału na rewiry spisowe (miasta, wsie, osady, folwarki, inne miejsca zaludnione) w latach 1896-1897¹⁷. W drugim przypadku powołana do życia Komisja Powiatu Błońskiego do Spraw Wyborów do Dumy funkcjonowała skutecznie w latach 1905-1907 oraz 1912¹⁸. Wiązało się to z faktem wydania ustaw zasadniczych w maju 1906 r. dotyczących włączenia guberni polskich do systemu wyborczego do Dumy.

Z innych instytucji państwowych o zasięgu powiatowym wiemy tylko, z nielicznie zresztą zachowanych materiałów archiwalnych, o Tymczasowej Komisji Rewizyjnej Powiatu Błońskiego (1915 r.) oraz Radzie Opieki Społecznej Powiatu Błońskiego (1913-1914). Ważne społeczne znaczenie należy przypisać instytucji Sędziego Pokoju (do 1906 r. z siedzibą w Grodzisku, a od 1907 r. w nowym budynku w Błoniu), a także Wydziałowi Hipotecznemu przy Sądzie Grodzkim w Grodzisku (także od 1907 r. w nowej siedzibie w Błoniu), który to wydział chronił prawnie dokumenty własności prywatnej (głównie nieruchomości ziemskie, także miejskie).

Podsumowując powyższe ustalenia możemy dojść do następujących wniosków ogólnych:

1 - faktycznym ośrodkiem władzy państwowej (obcej dla ogółu Polaków) w powiecie błońskim w latach 1866-1914 był Grodzisk (paradoksalnie w 1870 r. pozbawiony praw miejskich)¹⁹,

2 - niemal pełnia władzy administracyjnej i policyjnej (a w pewnym zakresie także i wojskowej) w powiecie błońskim skupiona była w rękach naczelnika powiatu i jego zastępcy do spraw policyjnych, zarazem naczelnika powiatowej Straży Ziemskiej.

Należy także zauważyć, że materiały archiwalne zespołów wymienionych urzędów powiatu błońskiego zachowały się w stopniu małym lub wręcz szczerpkowo. Nie pozwala to na głębsze studia dotyczące działalności tych urzędów. Wyjątek stanowi Zarząd Żandarmerii Powiatów Błońskiego i Grójeckiego - akta tego zespołu od lat służą badaniom - głównie ruchu robotniczego.

4. Zarys rozwoju gospodarczego powiatu błońskiego na przełomie XIX i XX w.

4.1. Rolnictwo, hodowla, leśnictwo.

W dniu 11 marca 1864 r. ogłoszono w powiecie błońskim ukaz carski o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim²⁰. Od tego momentu coraz wyraźniej zaczęła ulegać poprawie sytuacja społeczna i materialna ludności wiejskiej, także i na tym terenie. Stopniowo, począwszy od lat 1865-1870, areal

ziemi należącej do chłopów powiększał się. W 1904 r. własność chłopska stanowiła 46% ogółu ziemi w powiecie błońskim. Część majątków ziemskich do początku XX w. uległa nawet całkowitej parcelacji (np. folwark Milanówek). Ale powiat błoński stopniowo stawał się dość atrakcyjnym terenem dla wykupujących tutaj ziemię bogatych mieszkańców Warszawy (burżuazja), a także spekulantów. Niewielki był natomiast w powiecie błońskim areal ziemi stanowiącej własność państwa, a także drobnej szlachty.

Charakterystycznym zjawiskiem dla powiatu błońskiego było równoczesne zwiększanie się arealu ziemi należącej do chłopów, i jeszcze szybsze powiększanie się liczby gospodarstw chłopskich. W rezultacie zmniejszał się odsetek gospodarstw dużych na korzyść średnich i małych. Było to zjawisko nie sprzyjające rozwojowi kapitalistycznej gospodarki towarowo-rynkowej w rolnictwie. A przecież powiat błoński pozostawał nadal obszarem stosunkowo dobrze rozwiniętego rolnictwa, wszak 67% jego powierzchni stanowiły grunty orne (ówczesna średnia w całym Królestwie Polskim - 55%). Wyraźnie mniejszą niż gdzie indziej rolę odgrywała natomiast gospodarka leśna, lasy tutejsze stanowiły zaledwie 11% powierzchni powiatu (w całym Królestwie - prawie 21%), a także i hodowlana (łąki i pastwiska zajmowały łącznie 14% powierzchni powiatu).

Zdaniem badaczy tego zagadnienia powiat błoński zaliczyć trzeba do grupy powiatów przodujących w Królestwie Polskim, szczególnie jeżeli chodzi o poziom uprawy roślin. Przede wszystkim powszechny był tutaj bezugorowy system uprawy ziemi (inaczej stosowany w dobrach ziemskich, inaczej w gospodarstwach chłopskich), dzięki czemu w końcu XIX w. nie było tutaj gruntów ornych leżących odłogiem, a jedynie około 10% gruntów stanowiły ugory. Był to wskaźnik wyraźnie lepszy w stosunku do całego regionu zachodniego Mazowsza (o ok. 10%), nie mówiąc już o średniej, jaka kształtowała się w odniesieniu do całego kraju²¹.

W powiecie błońskim na przełomie XIX i XX w. przeważały zboża (ok. 65% arealu upraw w dobrach ziemskich, a około 75% - w gospodarstwach chłopskich), stopniowo coraz lepiej upowszechniały się także rośliny pastewne i ziemniaki. Ogromny wpływ na rezultaty produkcji rolnej miała szybko postępująca od lat 80. i 90. mechanizacja rolnictwa, która początkowo objęła niemal wyłączną folwarki w obrębie własności ziemskiej. Na coraz lepszy poziom wybijała się hodowla bydła rogatego. Hodowcy z powiatu błońskiego pod koniec stulecia zgodzili wysiłki na rzecz rozwoju tej dziedziny i w 1897 r. powołali w Grodzisku pierwszy w Królestwie Polskim związek hodowli bydła holenderskiego. Dalszy dość intensywny rozwój produkcji rolnej w powiecie błońskim sprawił, że dla ochrony swych interesów majątniejsi producenci (głównie właściciele dworskich folwarków) powołali w Grodzisku w 1906 r. Grodziskie Kółko Rolnicze²².

Z pewnością wielkim wyróżnieniem i zarazem ogromną satysfakcją dla miejscowych producentów rolnych i hodowlanych było zorganizowanie w 1913 r. dużej wystawy rolniczo-przemysłowej w Milanówku²³.

Warto także podkreślić, że od przełomu XIX i XX w. datuje się w powiecie błońskim upowszechnienie (szczególnie w gminach Grodzisk, Radziaków, Helenów i Młochów) uprawy warzyw oraz produkcji nabiału - głównie z przeznaczeniem na rynek warszawski.

Tabela 9

Struktura własności ziemi w powiecie błońskim i powiatach sąsiednich w końcu XIX w. (dane w odsetkach)¹

Powiaty	Drobna własność			Własność wielka	
	ogółem	w tym:		własność szlachecka	ogółem
		chłopi	drobna szlachta		
błoński	42	40	1	54	58
warszawski	42	41	0	44	58
grójecki	41	37	1	57	59
skierniewicki	62	58	4	37	38
sochaczewski	48	48	0	42	52
łowicki	71	70	0	27	29
cała gubernia warszawska	47	42	3	48	53

¹ Źródło: J.Łukasiewicz, *Ukształtowanie się stosunków kapitalistycznych na Mazowszu*, (w:) *Rok Ziemi Mazowieckiej 1962*, Płock 1962, s. 190 (dane z 1894 roku).

Tabela 10

Struktura drobnej własności ziemi w powiecie błońskim i powiatach sąsiednich na początku XX w. (dane w odsetkach)¹

Powiaty	Wielkość gospodarstw (w ha)				Ogólny odsetek ziemi we władaniu drobnej własności
	do 2	2,01-5	5,01-20	pow. 20	
błoński	20,8	33,3	44,6	1,3	47,8
warszawski	22,3	37,7	38,0	2,0	44,3
grójecki	21,5	35,9	41,3	1,3	48,7
skierniewicki	6,8	24,4	66,7	2,1	68,5
sochaczewski	12,8	33,3	52,6	1,3	52,0
łowicki	7,6	30,5	61,4	0,5	73,4
cała gubernia warszawska	19,8	33,7	44,0	2,5	52,1

4.2. Rzemiosło i handel.

Produkcja rzemieślnicza i działalność handlowa, to bez wątpienia dziedziny ważne w życiu powiatu błońskiego, a w szczególności tutejszych ośrodków miejskich. Badania nad tą sferą gospodarki i jej społecznym znaczeniem są - jak do tej pory - stosunkowo słabo zaawansowane. Skala rozwoju rzemiosła w XIX w. nie była jednak w miasteczkach powiatu błońskiego zbyt duża. Dla przykładu można podać, że w 1883 r. zatrudnionych było tutaj 817 osób (łącznie z majstrami)²⁴. Lokalnie, czy nawet dla części regionu (kilku sąsiednich powiatów), niektóre ośrodki zdobyły się na określoną specjalizację i osiągnęły nawet pewną renomę, np. Mszczonów w dziedzinie produkcji mebli, garnków glinianych, beczek oraz obuwia i ubiorów dla ludności wiejskiej. Grodzisk słynął w regionie z krawiectwa (opanowanego wówczas nieomalże całkowicie przez Żydów), Błonie znane było z produkcji mąki oraz rzeźnictwa. Oczywiście każde miasteczko rozwijało dla własnych potrzeb piekarstwo, szewstwo, stolarstwo czy inne rzemiosła użyteczne także w jakiejś mierze dla okolicznych wsi. Wraz z wydatnym rozwojem liczby ludności powiatu i rosnącymi potrzebami konsumpcyjnymi systematycznie zwiększała się liczba warsztatów rzemieślniczych, sklepów, rozmaitych punktów usługowych, a także lokali gastronomicznych. Na początku XX w. wiodącą rolę pod tym względem w powiecie błońskim pełnił Żyrardów, gdzie łącznie funkcjonowało około 460 zakładów rękodziela, sklepów i innych drobnych firm, które dzisiaj na ogół określamy - usługowymi²⁵.

¹ Źródło: J.Lukasiewicz, *Ukształtowanie...*, s. 192 (dane za 1904 r.).

Mimo stałego wzrostu produkcji przemysłowej, rękodzielniczej oraz sieci placówek handlowo-usługowych, swoje niemalże znaczenie zachowywały nadal lokalne targi, a w niektórych przypadkach także jarmarki. Wszystkie miasteczka (a także osady, które utraciły prawa miejskie w latach 1869-1870) miały cotygodniowy targ oraz 5 lub 6 jarmarków w roku (najczęściej były to jeszcze jarmarki ustanowione przywilejami królewskimi w dawnej Rzeczypospolitej). Z uwagi na duży wybór towarów oraz na ogół ceny niższe jak w sklepach czy u lokalnych rzemieślników, targi i jarmarki cieszyły się w powiecie błońskim na ogół nie słabnącym powodzeniem. Średnie obroty nie były jednak na przełomie XIX i XX w. zbyt imponujące. Mimo dawnych tradycji w poszczególnych miasteczkach powiatu błońskiego odbywały się wówczas już tylko targi i jarmarki o lokalnym lub co najwyżej mikroregionalnym zasięgu. A przecież jeszcze w I połowie XIX w. spore jarmarki²⁶ odbywały się w Błoniu, gdzie sukno i tzw. towary łokciowe oferowali producenci z Łodzi, Aleksandrowa, Brzezin i innych miast okręgu łódzkiego, zaś wytwórcy sukman i kożuchów przyjeżdżali tutaj z Garwolina i Kałuszyna. Podobne znaczenie miał też Nadarzyn, gdzie na jarmarkach czy większych targach handlowano suknem, płótnem, sukmanami, kożuchami, obuwem, garnkami oraz narzędziami rolnymi, a sprzedawcy przybywali do tego miasteczka między innymi z Brzezin, Piaseczna, Sokołowa (Podlasie), Przybyszewa (grójeckie) i pobliskich miasteczek także (np. Mszczonowa). Grodzisk z kolei znany był na zachodnim Mazowszu jako ośrodek obrotu produktami zbożowymi, głównie pszenicą.

Na podstawie fragmentarycznych danych statystycznych z końca XIX w. możemy stwierdzić, że najpoważniejsze znaczenie dla powiatu błońskiego miały wówczas jarmarki w Błoniu oraz Grodzisku. W pierwszym przypadku rocznie podczas jarmarków sprzedawano zwierzęta hodowlane (konie, krowy, świny) oraz wytwory rękodzieła (odzież, obuwie itp.) za łączną kwotę około 16.000 rubli. Z kolei w Grodzisku największym wzięciem cieszyły się artykuły stolarskie, bednarskie, także rymarskie oraz odzież i galanteria - tutaj obroty zwykle dochodziły w skali roku do 10.000 rubli. Natomiast specjalnością Mszczonowa były jarmarki na zboże, bydło i konie. Jednym z bardziej popularnych w powiecie błońskim był jarmark na Wszystkich Świętych w Wiskitkach, kiedy to obrót towarowy osiągał kwoty 3.000 rubli, podczas gdy na ogół pozostałe jarmarki miały obroty w granicach 1-2 tysięcy rubli każdy²⁷.

Rzecz jasna, podczas cotygodniowych targów takich obrotów na ogół nie osiągano, gdyż zwykle oferta handlowa nie była tak bogata, jak podczas jarmarków. Jedyny może wyjątek w powiecie błońskim stanowiły cotygodniowe targi w Żyrardowie, w ośrodku wówczas najludniejszym, pozbawionym tradycji jarmarków, ale za to organizującym targ na głównym placu przed olbrzymią fabryką w dni wypłat (soboty). Targ ten bardzo ciekawie i plastycznie opisał Hulka-Laskowski²⁸.

4.3. Rozwój przemysłu.

Powiat błoński uległ silnemu uprzemysłowieniu - jak na warunki polskie stosunkowo wcześniej, zaś jak na warunki mazowieckie, rzeczywiście w bardzo dużym stopniu - w drugiej połowie XIX w. Największym zakładem przemysłowym były w tym czasie Zakłady Żyrardowskie (nazywane od 1885 r. Towarzystwem Akcyjnym Zakładów Żyrardowskich „Hielle i Dittrich”), w których produkcję uruchomiono w 1833 r., a modernizacja postępowała bardzo szybko i gruntownie na bardzo wysokim poziomie po 1857 r. U schyłku stulecia zakłady te były prawdziwym kolosem przemysłu ziem polskich, przodującym w branży lniarskiej na obszarze całego cesarstwa rosyjskiego, a także należące do jednego z trzech największych zakładów tego rodzaju na świecie. Począwszy od lat 70. i 80. XIX w. efekty produkcji zakładów lniarskich w Żyrardowie znacznie przewyższały rozmiary produkcji pozostałych - na ogół niezbyt dużych - fabryk powiatu błońskiego.

Bardziej zauważalną pozycję miało tylko kilka innych zakładów, m.in. trzy cukrownie (Guzów, „Michałów” koło Leszna oraz „Józefów” koło Płochocina) uzupełniające wydatnie produkcję innych zakładów tego typu w całym regionie zachodniego Mazowsza. W 1873 r. w cukrowniach tych zatrudniano 18,6% robotników przemysłu cukrowniczego regionu (a w przodującym w tej branży powiecie kutnowskim - odpowiednio 50,5%), którzy wytwarzali blisko 11% całego „słodkiego” produktu na tym obszarze (powiat kutnowski - prawie 54%)²⁹. Do początku naszego stulecia znacznie wzrosła efektywność produkcyjna cukrowni powiatu błońskiego: w 1911 r. przy stopie zatrudnienia prawie 29% ogółu robotników cukrowni w wymiarze regionu, zakłady te dawały łącznie około 34% całej produkcji cukru na zachodnim Mazowszu, nie umniejszając jednakże pozycji powiatu kutnowskiego (53,6% produkcji ogólnej cukru w tym regionie). Poprawa sytuacji i wzrost znaczenia cukrowni powiatu błońskiego wiązał się także z pewnym kryzysem cukrowni powiatu sochaczewskiego i grójeckiego.

Zatem przemysł lniarski i cukrowniczy, to specjalności przemysłu powiatu błońskiego w II połowie XIX i początkach XX w. Pozostałe zakłady reprezentowały wiele innych branż, przy czym na ogół były to zakłady małe i średnie, tak pod względem liczby zatrudnionych, jak i rozmiarów produkcji. Tylko kilkanaście z nich odegrało przejściowo pewną rolę w rozwoju gospodarczym powiatu, część zresztą - mimo dobrych początkowych efektów - zakończyła działalność w czasie I wojny światowej (np. Ch.Hempel, Wdowa i Syn w Grodzisku). Są jednak, i to wcale nie odosobnione przykłady niewielkich fabryk, które przetrwały wojnę, i w okresie późniejszym poważniej się rozwinęły (np. grodziska „oćwotka” stanowiąca załazek dzisiejszej „Polfy”).

Charakterystyczna dla przemysłu powiatu błońskiego przełomu XIX/XX w. była przepaść dzieląca największy zakład (fabryka lniarska w Żyrardowie) od pozostałych. Zakłady Żyrardowskie zatrudniały wówczas przeciętnie 8-8,5 tys. robotników rocznie, podczas gdy żaden inny zakład powiatu błońskiego nie przekroczył granicy 500 zatrudnionych, a w sumie wszystkie zakłady w liczbie około 33-35 (poza Żyrardowem), zatrudniały łącznie 2-2,5 tys. robotników. Z uwagi na bardzo dobre na ogół wyniki działalności zakładów lniarskich i cukrowni, powiat błoński miał w końcu XIX w. najbardziej efektywny w regionie przemysł. Dopiero tuż przed I wojną światową powiat błoński został zdystansowany przez przemysł powiatu warszawskiego (por. Tab. 13).

Należy także zauważyć, że w niektórych miastach (Błonie, Wiskitki) przemysł fabryczny nie wykształcił się wcale, w niektórych pozostał na bardzo skromnym poziomie (Mszczonów) lub też zaczął się rozwijać stosunkowo późno (Grodzisk, od lat 80.).

Tabela 11

Struktura branżowa przemysłu w powiecie błońskim w 1911 roku
(uwzględniono zakłady powyżej 5 robotników)*^I

Branża	Liczba zakładów	Wartość produkcji (w tys. rb)	Liczba zatrudnionych	Uwagi (lokalizacja)
Przemysł metalowy	1	20,0	14	
Przemysł mineralny	5	96,0	89	
Przemysł chemiczny	4	362,3	124	
Przemysł drzewny	2	140,0	47	
Przemysł papierniczy i poligraficzny	5	162,7	103	
Przemysł włókienniczy	1	5000	8450	Żyrardów
Przemysł skórzaný	2	61,0	39	
Przemysł spożywczy	6	6242	1698	
Inne branże	9	857,6	594	
Ogółem:	35	12941,6	11158	

* Oznacza to wyłączenie z obliczeń znacznej liczby wiatraków, młynów i olejarni, zwykle zatrudniających 1-5 osób.

^I Źródło: *Pamiętna książka warszawskiej gubernii na 1912 god*, Warszawa 1912.

Tabela 12

**Przemysł cukrowniczy Mazowsza południowo-zachodniego
w latach 1873-1911^I**

Powiat	1873			1894			1911		
	liczba fabr.	liczba robot.	wartość prod. w tys. rb	liczba fabr.	liczba robot.	wartość prod. w tys. rb	liczba fabr.	liczba robot.	wartość prod. w tys. rb
bloński	3	1532	625	3	904	2174	3	1680	6120
gostyniński	3	877	407	3	1482	2235	2	300	760
grójecki	1	602	145	1	618	190	1	660	205
kutnowski	8	4169	3132	8	3693	5393	8	2432	9671
łowicki	1	260	614	1	433	757	1	300	500
sochaczewski	3	814	919	3	1215	2098	1	444	800
Mazowsze pld.- zach. ogółem	19	8254	5842	19	8345	12847	16	5816	18056

Tabela 13

**Efektywność produkcji przemysłowej w powiecie blońskim w porówna-
niu z powiatami sąsiednimi - przełom XIX/XX w.^{II}**

Powiat	1894		1911	
	Liczba robotników na 100 mieszkańców	Wartość produkcji przemysłowej przypa- dająca na 1 mieszkań- ca (w rublach)	Liczba robotników na 100 mieszkańców	Wartość produkcji przemysłowej przypa- dająca na 1 mieszkań- ca (w rublach)
bloński	74,1	66,00	79,7	92,23
grójecki	5,5	4,51	9,9	26,55
łowicki	5,3	10,58	7,1	21,87
skierniewicki	1,9	3,08	1,8	1,36
sochaczewski	14,9	25,29	6,7	13,48
warszawski	39,3	49,45	44,3	106,31

^I Źródło: *Obzory warszawskiej gubernii za 1874 i 1894 god.*, L. Jeziorański, *Księga adresowa przemysłu fabrycznego...*, *Pamiętna książka... na 1912 god.* Obliczenia A.Gryciuk (niepublikowane) na podstawie danych jednostkowych.

^{II} Na podstawie obliczeń A.Gryciuk (niepublikowanych), opartych na danych statystycznych. *Obzor varšavskoj gubernii za 1894 god.*, *Pamiętna książka varšavskoj gubernii na 1912 god.*

Tabela 14

Uprzemysłowienie powiatu błońskiego na tle powiatów sąsiednich -
II połowa XIX w.^I

Powiaty	1873				1894			
	Liczba zakładów	Liczba robotników	Wartość produkcji (tys. rb)	% wartości ogółem	Liczba zakładów	Liczba robotników	Wartość produkcji (tys. rb)	% wartości ogółem
błoński	77	4363	2531	(16,2)	24	10152	9044	(29,0)
grójecki*	204	873	1973	(12,5)	77	779	643	(2,1)
łowicki	118	473	1059	(6,8)	19	557	1107	(3,4)
skierniewicki	65	127	456	(2,9)	32	128	209	(0,7)
sochaczewski	121	1406	1556	(10,0)	124	1435	2428	(7,8)
warszawski	260	1336	3010	(19,0)	94	6687	8407	(27,0)

* Łącznie z powiatem górkokalwaryjskim (przyłączonym do pow. grójeckiego w 1879 r.).

4.4. Instytucje finansowe.

Wraz z rozwojem gospodarczym powiatu i stopniowym podnoszeniem się zamożności wielu grup ludności (nie tylko ziemian, kupców i przemysłowców, ale także chłopów, robotników, rzemieślników itd.) zaczęły powstawać instytucje finansowe, stanowiące załazek banków. Najstarszym i stosunkowo najlepiej - przynajmniej początkowo - rozwijającym się bankiem, było Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe powstałe w Wiskitkach w 1873 r. Nie wiele później powstała Gminna Kasa Oszczędnościowo-Pożyczkowa w Grodzisku (1877 r.), a potem podobna Kasa w Żyrardowie (1887 r.).

W początkach XX w. Towarzystwo Oszczędnościowo-Pożyczkowe założono w Błoniu. Banki te liczyły w końcu XIX w. zwykle od 100 do 200 członków, a obroty roczne sięgające początkowo 10-20 tysięcy rubli, coraz szybciej przekraczały granicę 60-70 tysięcy rubli³⁰. Prawdziwy rozwój bankowości obserwujemy na kilka lat przed I wojną światową, kiedy to powstało kilka nowych tego rodzaju placówek (Grodzisk, Żyrardów), a i wydatnie wzrosły obroty - co wiązało się z ogólnie dobrą koniunkturą gospodarczą (po regresie lat 1904-1910) i upowszechniającymi się nawykami oszczędzania wśród coraz szerszych kręgów społecznych.

^I Źródło: *Obzory varšavskoj gubernii za 1874, 1894 god.* Varšava.

5. Oświata i kultura w powiecie blońskim do I wojny światowej. Znaczenie Rewolucji 1905-1907 r.

Badania w tym zakresie są bardzo słabo zaawansowane. Na podstawie wyrwykowych danych można sądzić, że w powiecie blońskim aż do początku XX w. oświata stała na dość niskim poziomie. Było tutaj tylko kilkanaście szkół elementarnych (wcześniej także parafialnych) zajmujących się w skromnych rozmiarach nauczaniem początkowym. Za swoisty ośrodek oświaty powszechnej mógł uchodzić Żyrardów, gdzie już w latach 80. i 90. istniała największa w Królestwie Polskim „ochronka” (dla ponad 1000 dzieci) i gdzie najszerzej, jak tylko można wówczas było, objęto dzieci nauczaniem początkowym (3-klasowym), a także tworzone podwaliny szkolnictwa zawodowego. Przełomem był okres rewolucji 1905-07 roku. Zaczęło przybywać szkół powszechnych, w tym także żeńskich, pojawiły się szkoły prywatne (w tym zaczątki gimnazjów, jak np. w Żyrardowie), a także szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej (np. w Grodzisku). Na fali nastrojów niepodległościowych zeżwały rusyfikatorskie zapędy carskich władz oświatowych. Mimo szeregu dość korzystnych zmian nadal skala analfabetyzmu była - także i w pow. blońskim - znaczna, na wsi - ogromna. W niektórych ośrodkach dorośli zyskali po 1905 r. szansę zdobywania elementarnej wiedzy w ramach kursów i zajęć organizowanych przez powstałe wówczas stowarzyszenia (Tow. Kursów dla Analfabetów Dorosłych, Towarzystwo Kultury Polskiej), których oddziały funkcjonowały - zresztą z różnym skutkiem - w Żyrardowie, Grodzisku, Brwinowie, Mszczonowie³¹. Powstawały także czytelnie i biblioteki, wreszcie coraz liczniejsze stowarzyszenia kulturalne i artystyczne. Wcześniej - to jest przed 1905 r. - właściwie obowiązywał zakaz organizowania polskich stowarzyszeń tego typu. Chociaż niekiedy w drodze wyjątku, bądź z uwagi na cudzoziemskie pochodzenie założycieli, władze wyrażały zgodę na zorganizowanie i działalność takiego stowarzyszenia (np. Żyrardower Gesang Verein w 1861 r., „Lutnia” w Grodzisku w 1899 r.).

Ożywienie narodowe i kulturalne przyniosło w latach 1905-1914 poważny wzrost liczby organizacji i stowarzyszeń. W sumie istniało w powiecie blońskim około 30 towarzystw lokalnych i oddziałów stowarzyszeń działających w całym Królestwie Polskim. Liczba członków tych stowarzyszeń zwykle obejmowała kilkadziesiąt osób (20-50), w rzadkich jeszcze przypadkach powyżej 100. Jak się wydaje, szczególnie okres 1908-1914 przyniósł znaczne postępy w organizacji życia kulturalnego. Co aktywniejsze stowarzyszenia w Żyrardowie, Grodzisku czy Błoni, a niekiedy i innych miejscowościach, organizowały interesujące koncerty, odczyty i amatorskie spektakle teatralne. Towarzystwa polskie skupiały się na szerzeniu oświaty i organizacji imprez artystycz-

nych w coraz większym stopniu nawiązujących do tradycji kultury rodzimej, stowarzyszenia niemieckie stawiały z kolei na rozmaite formy artystyczne (chóry i orkiestry), towarzyskie oraz sportowe, natomiast stowarzyszenia żydowskie ogniskowały swoją działalność w dziedzinie pomocy społecznej. Przed 1914 r. nie było żadnej organizacji społeczno-kulturalnej (czy stowarzyszenia) o zasięgu ogólnopowiatowym.

6. Walory przyrodniczo-krajoznawcze i turystyczno-rekreacyjne powiatu błońskiego w XIX i początkach XX w.

Mimo stosunkowo niewielkich terenów leśnych i braku interesujących cieków wodnych, obszar powiatu błońskiego (w pewnej części) był od połowy XIX w. dość atrakcyjny dla warszawiaków pragnących korzystać z wypoczynku sobotnio-niedzielnego czy z letnisk w okresie wakacji. W związku z uruchomieniem DŻWW (1845-1848) zaczęła się moda na wyjazdy podmiejskie - do Rudy Guzowskiej (w pobliżu fabryki żyrardowskiej), do Grodziska i w jego okolice, itd. Z czasem odkryto pewne walory nie tylko rekreacyjne, ale i lecznicze, dzięki czemu od 1884 r. funkcjonował zakład hydropatyczny w Jordano-wicach (obecnie część Grodziska). Na przełomie XIX/XX w. zaczęły też powstawać pierwsze miejscowości letniskowe: Międzyborów (Czarny Borek), Milanówek, Brwinów.

Natomiast nie obfitował powiat błoński w atrakcje turystyczno-krajoznawcze, stosunkowo mało było tutaj obiektów zabytkowych, które mogły zainteresować coraz bardziej powiększające się grono amatorów podmiejskich wycieczek.

Do ciekawszych obiektów zaliczano wówczas kościoły w Błoniu (z XIII w.), Grodzisku (z XVII w.) i Rokitnie, klasztor w Miedniewicach (z XVIII w., z wizerunkiem cudownego obrazu Świętej Rodziny), a także kilka dworów (m.in. dwór modrzewiowy w Rozalinie) i pałace w Radziejowicach oraz Helenowie. W II połowie XIX w. jako miejsce godne odwiedzania przewodniki turystyczne polecały w szczególności Żyrardów, ośrodek o imponujących rozmiarach zabudowaniach fabrycznych (zachwycał się osadą fabryczną już około 1860 r. jeden z publicystów warszawskich³², a w 1875 r. sam Henryk Sienkiewicz³³), i bardzo szybko i oryginalnie rozbudowującym się osiedlu robotniczym (z ciekawym programem infrastruktury społecznej).

7. Powiat błoński w latach I wojny światowej.

Obszar powiatu błońskiego po raz pierwszy został objęty działaniami wojennego frontu niemiecko-rosyjskiego w październiku 1914 r. Najpierw jednak do szpitali także i w tym powiecie (na ogół organizowanych przez Komitety Obywatelskie) trafiły setki rannych Rosjan z bitwy nad Rawką. Na przełomie października i listopada tego samego roku Niemcy zostali wyparci przez Rosjan dalej na zachód, niemniej nadal utrzymywał się stan wojenny. Pociągalo to za sobą wykorzystanie miejscowej ludności przez wojska carskie (te naturalnie zajęły budynki szkół i fabryk na koszary i szpitale) do powszechnych świadczeń i prac na rzecz armii carskiej. W związku z postępującą dezorganizacją życia społecznego (panoszenie się wojska, epidemie, głód, nieład itp.) powstał Komitet Obywatelski Powiatu Błońskiego oraz szereg lokalnych Komitetów, w miastach i gminach. Komitety te z ogromnym wysiłkiem, a na miarę swoich możliwości, starały się przychodzić z pomocą miejscowej ludności (aprowizacja, opieka społeczna itp.) łagodząc skutki trudnego okresu wojny i faktycznej okupacji wojsk carskich. Do chwili ponownego nadejścia wojsk niemieckich latem 1915 r. funkcjonował Urząd Powiatowy i inne rosyjskie instytucje państwowe, z tym że prawie zupełnie nie interesowały się one losami polskiej ludności. Powiat błoński wraz z Grodziskiem zajmowany był do 15 lipca 1915 r. Wycofujący się Rosjanie zabrali ze sobą tysiące ludzi, głównie mężczyzn, oraz stosując metodę „spalonej ziemi” bombardowali miasta i fabryki, szczególnie ucierpiał Żyrardów, gdzie niemal doszczętnie zniszczone zostały zakłady lniarskie³⁴. Stosunkowo w małym stopniu ucierpiały inne miasta - Grodzisk, Mszczonów, Błonie, Wiskitki. Niszczono głównie dworce, mosty oraz zakłady znajdujące się tuż przy torach kolejowych (np. fabryka tasiemek w Grodzisku).

Gdy zaczęła się z kolei okupacja niemiecka, w miejsce wyewakuowanych urzędów rosyjskich powstawały nowe. Władzę nad powiatem objął landrat, w miastach burmistrzowie - także mianowani (czasem z ludności polskiej) przez Niemców. W miejsce Komitetów Obywatelskich Niemcy powołali niebawem Rady Opiekuńcze, które miały stosunkowo duże kompetencje w zakresie pomocy społecznej, ale np. nie mogły się zajmować polskimi szkołami³⁵.

Mimo dość surowych rygorów okupacyjnych i ogólnie bardzo trudnych warunków życia (niewielkie przydziały żywności i opału na kartki, rekwizycje wojenne, choroby epidemiczne itd.), niektóre posunięcia władz niemieckich były dość korzystne dla społeczeństwa. W niektórych przypadkach przywrócono (Grodzisk 1915 r.), lub zostały nadane (Żyrardów, 1916 r.) prawa miejskie.

Od 1917 r. zaczęto też - w skromnych ramach - tworzyć samorządy na szczeblu miast (Rady Miejskie) i gmin.

W latach 1916-1917 w warunkach okupacyjnych odradzało się życie kulturalne, próbowano nadal utrzymać jaki taki stan oświaty (choć w szkołach często skoszarowane było wojsko) oraz rozwijano podstawy organizacyjne działalności politycznej (endecja, socjaliści, ludowcy) i związkowej (m.in. Związek Robotników Chrześcijan), wraz z pojawieniem się legionistów Józefa Piłsudskiego (np. w Grodzisku w listopadzie 1916 r.) oraz powołaniem lokalnych oddziałów POW (1917 r.) zaczęły odżywać nadzieje na odzyskanie niepodległości.

Przypisy

- 1 Dz. Praw KP, t. 66, s. 119.
- 2 J. Łukasiewicz, *Grodzisk Mazowiecki i jego okolice w końcu XIX wieku (1865-1904)*, [w:] *Dzieje Grodziska...* s. 154-155.
- 3 *Informator...* s. 14.
- 4 *Gdy do Grodziska ruszył „parochód”*, pod red. A. Stawarza, Grodzisk Maz. 1990.
- 5 Z owej dziejowej próby stosunkowo najlepiej wyszedł Grodzisk, który odzyskał prawa miejskie w 1915 r. Wiskitki i Nadarzyn praw miejskich nie odzyskały do dziś.
- 6 *Alfavitnyj spisok sel'skich gmin Carstva Pol'skago*, Warszawa 1867, s.71. Według pierwotnych zamierzeń powiat grodzicki (z czasową siedzibą w Mszczonowie) utworzony w 1866 r. miał się składać z 5 miast oraz 21 gmin. Por. *Vedomost' pokazyvajuščaja sostav každoj iz 10 priedpolagajemych novych Gubernij i každogo iz 85 priedpolagajemych novych Ujezdov Carstva*. Warszawa 1866, s.3.
- 7 Por. *Żyrardów 1829-1945*, pod. red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980.
- 8 J. Łukasiewicz, *Grodzisk Mazowiecki i jego okolice...*, s. 160-161.
- 9 *Alfavitnyj spisok...*, s.15.
- 10 Dz. Praw Królestwa Polskiego, t. 66, s. 183.
- 11 Ukaz o Straży Miejskiej z 19/31 grudnia 1866 r. (Dz. Praw KP, t. 66, s. 195-201).
- 12 Archiwum Państwowe w Żyrardowie (AP Żyrardów), Inwentarze archiwalne, t. XVII, oprac. A. Gryciuk, Żyrardów 1972, s. 3-4.
- 13 Obszerną dokumentację tej działalności opublikowano w Polsce po 1945 r. m.in. w ramach serii źródłowej dotyczącej klasy robotniczej.
- 14 Dz. Praw KP, t. 67, s. 101-103.
- 15 Zbiór Praw KP, 1873, t. IV, s. 601.
- 16 AP Żyrardów, Inwentarze archiwalne, t. XVIII, oprac. A. Gryciuk, Żyrardów 1972, s. 4-6.
- 17 Tamże, s. 5.
- 18 Tamże, s. 6.
- 19 J. Łukasiewicz, *Grodzisk Mazowiecki i jego okolice...*, s. 155.

- 20 K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej w 1864 roku*, Warszawa 1963, s. 27.
- 21 J. Łukasiewicz, *Grodzisk Mazowiecki i jego okolice...*, s. 158.
- 22 Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (APW), Warszawski Gubernialny Urząd ds. Stowarzyszeń, sygn. 106.
- 23 „Tygodnik Ilustrowany”, 1913, nr 27.
- 24 Por. W. Bagiński, *Zarys dziejów rzemiosła na zachodnim i południowym Mazowszu XVI-XVII/XVIII w.*, [w:] *Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego*, pod red. A. Stawarza, Żyrardów 1988, s. 18.
- 25 *Pamiętna książka varšavskiej gubernii na 1896 god*, Varšava 1896, s. 129-130.
- 26 P. Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów*, Warszawa 1934.
- 27 J. Łukasiewicz, *Grodzisk Mazowiecki i jego okolice...*, s. 16.
- 28 Por. A.Góralski, *Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego w latach 1870-1914*, [w:] *Z dziejów rzemiosła...*, s.41 (Tab. 2).
- 29 Por. A.Gryciuk-Striżencova, *Industrializacja Mazowsza południowo-zachodniego w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Gdy do Grodziska...*, 31-33 (w tym Tab. 4). Por. także *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, 1880 s.250.
- 30 *Pamiętna książka...* na 1896, 1903, 1908 god.
- 31 Por. m.in. akta Warszawskiego Gubernialnego Urzędu d/s Stowarzyszeń, (APW), Sygn. 418, 469, 566, 576, 595, 638, 643, 771, 772, 793, 852, 867, 925, 1018, 1020, 1069, 1172, 1195. Por. też: „Kultura Polska”, 1908-1912.
- 32 *Filip de Girard - wynalazca przędzalni mechanicznej lnu*, „Czytelnia Niedzielną”, 1859, t.4, Nr 12, s.93.
- 33 H. Sienkiewicz, *Chwila obecna*, „Gazeta Polska”, 15.VI.1875.
- 34 Por. *Żyrardów 1829-1945*, op. cit., s.205.
- 35 Por. M.Bojanek, *Kościół...*; B.Dymek, *Grodzisk Mazowiecki w latach 1914-1939*, [w:] *Dzieje Grodziska...*, s.174.

11 listopada 1918 r. kończy się I wojna światowa. Polska odzyskuje niepodległość. Brygadier Józef Piłsudski (powracający do Warszawy 10 listopada z wziętym w Magdeburgu) przyjmuje 11 listopada wlotów wojskowych, a trzy dni później także cywilną. W wolnej odradzającej się Rzeczypospolitej społeczeństwo opierało się na strój robotniczy i chłopski. Głównym problemem przetrwania jednak było odwołanie okupanta niemieckiego i usunięcie go z kraju. W tym czasie odbywa się to bezkrwawo, dość sprawnie i szybko - często przy udziale oddziałów Straży Obywatelskiej, Ochotniczych Straży Pożarnej itp. Tak potoczyło się to i w powiecie błońskim. Strajki i demonstracje, powstania, strajki, miały być na przełomie 1918/19 r. nastroje rewolucyjne. Pewną popularnością zaczęły się cieszyć Rządy Delegatów Robotniczych, powstające także w powiecie błońskim¹. W ciągu kilku miesięcy działalność Rad oraz skrajnie lewicowych ugrupowań została przez państwo ograniczona, tzw. „wrośnie rewolucyjnie”, bezpardonowo poprzedzając najród armii bolszewickiej na Polskę; ani odniosła głębszego skutku, w istocie nie zradycalizowała mas społecznych.

Część III

POWIAT BŁOŃSKI W LATACH II RZECZYPOSPOLITEJ (1918-1939)

W sytuacji zagrożenia dla dopiero co odzyskanej niepodległości Polacy zdecydowanie opowiedzieli się za wolnością i demokracją, a nie rewolucją społeczną.

W związku z koniecznością obrony niepodległej Polski w 1920 r. również i społeczeństwo powiatu błońskiego poniosło znaczne ofiary. W obliczu szybko zbliżających się do Warszawy wojsk bolszewickich w lipcu 1920 r. usiłił się w rejonach umiejscowionych na zachodnim brzegu Wisły gwałtowny nabór rekrutów do armii ochotniczej. W pow. błońskim udzielił pomocy Powiatowy Komitet Obrony Państwa, w kilka miesięcy pracowały komisje rekrutacyjne. Polpeprzanie formowano pododdziały m.in. w Zyrardowie z ochotników stworzono 1 kompanię w sile 3 oficerów, 16 podoficerów i 275 szeregowych².

Przedstawiciele społeczeństwa powiatu błońskiego uczestniczyli także w pracach Komitetu Obywatelskiego pod przewodnictwem gen. Józefa Hallera. Trzeba tu wymienić chociażby Zygmunta Szopera (Ochotnicza Straż Pożarna w Grodzisku), Bogusława Korwę (grodzkie gniazdo „Sokol”) czy Aleksandra Pnazio (grodzkie Kółko Związku Ludowo-Narodowego).

Przebieg miligieł nastąpił 15 sierpnia 1920 r. po odnawie i zadecydowaniu kontruderzenia wojsk polskich pod Radzymiinem, armia bolszewicka zaczęła się wycofywać. Zwycięstwo w bitwie warszawskiej i dalsze posunięcia dowódców przesądziły o generalnym polskim sukcesie i utrzymaniu niepodle-

20 H. Grzesiowski, *Przebieg reformy samorządowej w 1834 roku*, Warszawa 1963, s. 27.

21 J. Lukaszewicz, *Gródki Mazowieckie i jego okolice*..., s. 124.

22 Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (APW), Warszawa: Gubernialny (cz. 1), 180-181, sygn. 100.

23 „Tygodnik Naukowy”, 1913, nr 22.

24 Dr. W. Rajewski, *Caria dactylii graminum et siccitatis et podziałki włośniakowej (Caria dactylii graminum et siccitatis) w uprawach pszenicy i żyta w Polsce*, Warszawa, Zakład 1906, s. 18.

25 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

26 P. Jankowski, *Gródki Mazowieckie i jego okolice*, Warszawa 1934.

27 H. Grzesiowski, *Gródki Mazowieckie i jego okolice*..., s. 16.

28 H. Grzesiowski, *Przebieg reformy samorządowej w 1834 roku*, Warszawa 1963, s. 27.

29 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

30 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

31 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

32 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

33 H. Grzesiowski, *Przebieg reformy samorządowej w 1834 roku*, Warszawa 1963, s. 27.

34 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

35 *Prace Komisji ds. reformy samorządu państwa*, Warszawa 1906, s. 129-130.

1. Odzyskanie niepodległości i jej obrona w latach 1914-1920. Udział społeczeństwa pow. błońskiego.

11 listopada 1918 r. kończy się I wojna światowa, Polska odzyskuje niepodległość. Brygadier Józef Piłsudski (powracający do Warszawy 10 listopada z więzienia w Magdeburgu) przejmuje 11 listopada władzę wojskową, a trzy dni później także cywilną. W wolnej odradzającej się Rzeczypospolitej społeczeństwo opanowuje nastrój radości i euforii. Głównym problemem pozostaje jednak rozbrojenie okupanta niemieckiego i usunięcie go z kraju. Na ogół odbywa się to bezkrwawo, dość sprawnie i szybko - często przy udziale członków Straży Obywatelskiej, Ochotniczych Straży Pożarnych itp. Tak potoczyło się to i w powiecie błońskim. Szybko dla utrzymania porządku zaczęto powoływać Milicję Obywatelską (Honorową). Wobec utrzymującej się trudnej sytuacji aprowizacyjnej i bezrobocia (wiele zniszczonych fabryk) nasiliły się na przełomie 1918/19 r. nastroje rewolucyjne. Pewną popularnością zaczęły się cieszyć Rady Delegatów Robotniczych, powstające także w powiecie błońskim¹. W ciągu kilku miesięcy działalność Rad oraz skrajnie lewicowych ugrupowań została przez państwo ograniczona, tzw. „wrzenie rewolucyjne”, bezpośrednio poprzedzające najazd armii bolszewickiej na Polskę, nie odniosło głębszego skutku, w istocie nie zradykałizowało mas społecznych.

W sytuacji zagrożenia dla dopiero co odzyskanej niepodległości Polacy zdecydowanie opowiedzieli się za wolnością i demokracją, a nie rewolucją społeczną.

W związku z koniecznością obrony niepodległej Polski w 1920 r. również i społeczeństwo powiatu błońskiego poniosło znaczne ofiary. W obliczu szybko zbliżających się do Warszawy wojsk bolszewickich w lipcu 1920 r. nasilił się w rejonach umiejscowionych na zachodnim brzegu Wisły gwałtowny nabór rekrutów do armii ochotniczej. W pow. błońskim intensywnie pracował Powiatowy Komitet Obrony Państwa, w kilku miastach pracowały komisje rekrutacyjne. Pośpiesznie formowano pododdziały, m.in. w Żyrardowie z ochotników utworzono 1 kompanię w sile 3 oficerów, 16 podoficerów i 275 szeregowych².

Przedstawiciele społeczeństwa powiatu błońskiego uczestniczyli także w pracach Komitetu Obywatelskiego pod przewodnictwem gen. Józefa Hallera. Trzeba tu wymienić chociażby Zygmunta Szonerta (Ochotnicza Straż Pożarna w Grodzisku), Bronisława Korewę (grodziskie gniazdo „Sokoła”) czy Aleksandra Pruszkę (grodziskie Koło Związku Ludowo-Narodowego).

Przesilenie militarne nastąpiło 15 sierpnia 1920 r. po udanym i zaskakującym kontruderzeniu wojsk polskich pod Radzyminem, armia bolszewicka zaczęła się wycofywać. Zwycięstwo w bitwie warszawskiej i dalsze posunięcia dowódców przesądziły o generalnym polskim sukcesie i utrzymaniu niepodle-

głości. I chociaż działania wojenne tym razem nie objęły powiatu błońskiego, to jednak znaczna część mieszkańców tego terenu wzięła udział w walkach armii ochotniczej lub też wspierała na wszelkie sposoby Wojsko Polskie i organizację obywatelską obrony państwa. A fakt zbliżającej się szybko nawały bolszewickiej oraz docierające tutaj dość szybko wieści z frontu wywierały olbrzymie wrażenie na pozostających na miejscu mieszkańcach, co w pewnej mierze i dość sugestywnie opisano w niektórych wspomnieniach i pamiętnikach³.

2. Podział administracyjny, terytorium i ludność powiatu.

W Polsce Odrodzonej powrócono do tradycji dawnej Rzeczypospolitej przy nowym podziale (początkowo tymczasowym) administracyjnym państwa, przywracając województwa, w pewnej mierze odbiegające od zasięgu terytorialnego sprzed 1795 r.

Na podstawie ustawy o organizacji władz II instancji utworzono 14 sierpnia 1919 r. województwo warszawskie⁴. Tym samym ustanowiono powiaty (niektóre z nich zmieniły nieco granice) nowego województwa, w tym powiat błoński z siedzibą w Grodzisku. Nowy powiat błoński (o pow. 1096,2 km²) graniczył z powiatami: grójeckim, łowickim, skierniewickim oraz warszawskim.

W związku z kształtującym się powoli (w sensie planistycznym i ekonomicznym przede wszystkim) regionem podstołecznym powiat błoński rozwijał się jako jeden z 5 powiatów okolic Warszawy, obok - warszawskiego, grójeckiego, radzyńskiego i mińsko-mazowieckiego.

W latach 20-tych i 30-tych powiat błoński tworzyły 4 gminy miejskie (Błonie, Grodzisk Mazowiecki⁵, Mszczonów i Żyrardów) oraz 14 gmin wiejskich: Grodzisk, Guzów, Helenów, Kaski, Letnisko-Brwinów, Letnisko-Milanówek, Młochów, Pass, Piekary, Radziejowice, Radzików, Skuły, Wiskitki, Żyrardów⁶. Podział ten utrzymał się przez całe międzywojnie ze stosunkowo niewielkimi zmianami (korekty granic gmin, drobne przyłączenia do niektórych gmin, przyznanie niektórym gminom wiejskim uprawnień finansowych gmin miejskich i in.), może najistotniejszą zmianą było połączenie gmin wiejskich Wiskitki i Żyrardów w jedną gminę wiejską Żyrardów-Wiskitki z dniem 1 kwietnia 1939 r.⁷

Wśród 24 powiatów woj. warszawskiego powiat błoński nie wyróżniał się rozległością terytorium, chociaż był nieco większy jak przed I wojną światową.

Powierzchnią był zbliżony do powiatu sochaczewskiego (1039 km²) i radzyńskiego (1071 km²), chociaż wyraźnie ustępował (o około 50%) powiatowi grójeckiemu (1670 km²) i warszawskiemu (1652,3 km²), ale też zdecydowanie dystansował powiat skierniewicki (798 km²). Zatem na Mazowszu południowo-zachodnim powiat błoński należał do powiatów o przeciętnej wielkości (1100-1300 km²).

Z gruntu inaczej przedstawiała się sytuacja ludnościowa. Powiat błoński pozostawał nadal jednym z najgęściej zaludnionych powiatów, i to nie tylko Mazowsza, ale i kraju.

Stopniowo natomiast po 1918 r. zmieniał się skład narodowościowy i wyznaniowy, a także społeczno-zawodowy ludności powiatu.

Syntetycznie obrazują to poniższe zestawienia (tab. 15, 16, 17).

Tabela 15

Gęstość zaludnienia powiatu błońskiego na tle powiatów sąsiednich
(okres międzywojenny)^I

Powiaty	Powierzchnia powiatu w km ²	Liczba Ludności (w tys.)	Gęstość zaludnienia (mk/km ²)
		1931 r.	1931 r.
błoński	1096,2	143,8	131,2
grójecki	1670,0	132,4	79,3
łowicki	1252,5	104,8	83,7
skierniewicki	798,0	71,0	89,0
sochaczewski	1039,0	75,2	72,4
warszawski	1652,3	326,1	197,3

^I Źródło: Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. (GUS RP, „Statystyka Polski” seria C, z 57/Warszawa 1937, s. 76 (tab.17).

Tabela 16

Ludność powiatu błońskiego według wyznania religijnego (1931 r.)^I

Wyznanie	Liczba osób	% ogółu ludności pow.
rzymsko-katolickie	126 320	87,83
grecko-katolickie	58	00,05
prawosławne	306	00,21
ewangelicko-augsburskie	2 484	1,73
ewangelicko-reformowane	280	0,19
unijne	1	0,00
bez bliższego określenia	473	0,33
inne chrześcijańskie	1 743	1,21
mojżeszowe	11 803	8,20
inne niechrześcijańskie	1	0,00
nieokreślone (bezwyznaniowe)	21	0,02
nie podane	334	0,23
Ogółem	143 824	100,0

Tabela 17

Ludność powiatu błońskiego według języka ojczystego (1931 r.)^{II}

Język	Liczba osób	%
polski	130 553	90,77
ukraiński	38	00,03
ruski	4	00,00
białoruski	29	00,02
rosyjski	128	00,08
czeski	41	00,03
litewski	5	00,00
niemiecki	775	00,54
żydowski	11 059	7,69
hebrajski	544	0,38
inny	44	0,03
nie podany	604	0,43
Ogółem	143 824	100,0

^I Źródło: Drugi Powszechny Spis Ludności..., s. 34 (tab.11).

^{II} Źródło: Drugi Powszechny..., s. 38 (tab.12).

Tabela 18
Ludność powiatu błońskiego na tle powiatów sąsiednich (według źródeł utrzymania)^I

Powiat	Liczba ludności (w tys.)	Ludność rolnicza		Ludność pozarolnicza	
		w tys.	%	w tys.	%
błoński	143,8	60,2	41,9	83,6	58,1
grójecki	132,4	89,8	67,8	42,6	32,2
łowicki	104,8	76,1	72,6	28,7	27,4
skierniewicki	71,0	45,5	64,1	25,5	35,9
sochaczewski	75,2	54,5	72,5	20,7	27,5
warszawski	326,1	86,3	26,5	239,8	73,5

Tabela 19
Skład społeczno-zawodowy ludności powiatu błońskiego^{II}

Wyszczególnienie	Liczba ludności	%
I. W rolnictwie	60 228	41,88
— w tym samodzielni	(46 413)	(32,27)
II. Poza rolnictwem, z tego:	83 596	58,12
— ogrodnictwo, rybactwo, leśnictwo	1 405	00,98
— przemysł	50 142	34,86
— handel, ubezpieczenia	8 949	6,22
— komunikacja, transport	8 182	5,69
— służba publiczna	3 836	2,67
— szkolnictwo, oświata i kultura	1 742	1,21
— lecznictwo, higiena, opieka społeczna	1 578	1,10
— służba domowa	2 021	1,40
— inne działy	5 741	3,99

^I Źródło: Drugi Powszechny..., s. 78-82.

^{II} Źródło: Drugi Powszechny..., s. 78 (tab.18).

Jeżeli przeanalizujemy nieco głębiej ówczesne statystyki, to okaże się, że w powiecie błońskim w latach 30-tych najliczniejszą grupę zawodową stanowili rolnicy samodzielni (z rodzinami) - około 46,4 tys. osób, następnie robotnicy i chałupnicy (z rodzinami) - około 35,2 tys. osób (z tego w samym Żyrardowie - 16,6 tys.), najemni pracownicy rolni - 13,8 tys. osób oraz samodzielni pracownicy handlu (6,1 tys. osób) i najemni pracownicy transportu oraz komunikacji (7,2 tys. osób)⁸.

3. Podział i kompetencje władz administracyjnych, samorządowych i bezpieczeństwa publicznego na terenie powiatu.

Po odzyskaniu niepodległości bardzo istotnym problemem stało się ujednoczenie organizacji administracji państwowej I i II instancji. W przypadku administracji szczebla powiatowego oparto się na schemacie obowiązującym w Królestwie Polskim 1917-1918 wprowadzonym przez Radę Regencyjną. Po 11 listopada 1918 r. w okresie krótkotrwałych rządów sprawowanych przez gabinety Daszyńskiego i Moraczewskiego, a także w początkach kadencji rządu Paderewskiego, kierownikami administracji państwowej w powiatach byli Komisarze ludowi. Rychło jednak w ich miejsce wprowadzono starostów powiatowych, których urzędowymi organami były starostwa. Sprawę podziału i kompetencji władz szczebla powiatowego uregulował dekret z 4 lutego 1919 r. (o tymczasowej ordynacji powiatowej dla ziem b. zaboru rosyjskiego⁹). Dekret ten ustanawiał każdy powiat jako powiatowy związek komunalny mający osobowość publiczno-prawną. Organami samorządu powiatowego były: 1) sejmik powiatowy, 2) wydział powiatowy, 3) komisarz powiatowy (starosta). Podstawowym ogniwem był sejmik, spełniający funkcje uchwałodawcze i kontrolne. Sejmik wyłaniał władze wykonawcze w postaci wydziału powiatowego, któremu przewodniczył starosta. Pod koniec lat 20-tych zmieniono ten stan rzeczy ograniczając rolę samorządu na rzecz tzw. administracji ogólnej poprzez wprowadzenie w życie rozporządzenia Prezydenta R.P. z dnia 19 stycznia 1928 r.¹⁰. W rozporządzeniu tym stwierdzono, że władzę administracyjną ogólną sprawują w państwie i województwie komisarze rządu, starostowie powiatowi oraz starostowie grodzcy. Na czele każdego powiatu stał starosta powiatowy mianowany przez ministra spraw wewnętrznych. Do kompetencji starostów należało przede wszystkim załatwianie spraw administracji ogólnej I instancji na obszarze powiatu. Sprawy te załatwiane były przy pomocy starostów oraz innych podległych staroście władz, urzędów czy organów. Do współdziałania ze starostą powiatowym powołane były istniejące już organa samorządowe - sejmik powiatowy i wydział powiatowy.

Dla powiatu błońskiego akta władz administracji ogólnej oraz samorządu zachowały się w bardzo małym stopniu (Błoński Powiatowy Związek Komunalny, Starostwo Powiatowe, Wydział Powiatowy), albo wcale (sejmik). Trudno jest zatem odtworzyć dokładniej funkcjonowanie władz administracyjnych i samorządu powiatowego na tym obszarze w latach 1919-39. Niemniej w pewnym przybliżeniu można scharakteryzować działalność starostwa w latach 30-tych. Wewnętrzną organizację starostw i tryb ich urzędowania określiło rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 30 czerwca 1930 r.¹¹ Zgodnie z tym rozporządzeniem starosta powiatowy załatwiał sprawy według kompetencji osobiście lub przy pomocy starostwa i innych podległych urzędów czy organów. Starostwo - zarazem główny organ urzędowy starosty - nie mogło w żadnej sprawie występować oddzielnie.

W ramach starostw istniały następujące referaty:

- ogólny (sprawy wynikające ze stanowiska starosty jako reprezentanta rządu),

- organizacyjny (sprawy: wewnątrz-organizacyjne, osobowe, szkoleń, nadzoru kancelarii starostwa etc.),

- administracyjno-prawny (sprawy: wodne, przemysłowe, obywatelskie, odbudowy),

- bezpieczeństwa i porządku publicznego (w tym sprawy polityczne),

- wojskowy (sprawy: mobilizacji, wojskowe, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego),

- karno-administracyjny (orzecznictwo i polityka karno-adm.),

- spraw inwalidów wojennych,

- opieki społecznej,

a także dodatkowe referaty fachowe, prowadzone przez referentów specjalnie przydzielonych do starostwa.

Począwszy od 1930 r. Starostwo Powiatowe Błońskie, administrujące terenem złożonym z 4 gmin miejskich i 14 gmin wiejskich¹², miało następujące referaty: 1) ogólny-organizacyjny, 2) administracyjno-prawny, 3) bezpieczeństwa i porządku publicznego, 4) budżetowo-finansowy, 5) przemysłowy, 6) rolnictwa i reform rolnych, 7) wojskowy¹³. Z kolei w połowie lat 30-tych funkcjonowały referaty: 1) sekretariat, 2) administracyjny, 3) bezpieczeństwa, 4) wojskowy. Ponadto przy starostwie urzędowali wówczas: lekarz powiatowy, inżynier budowlany, powiatowy lekarz weterynarii¹⁴.

Większość urzędów i organów administracji powiatu błońskiego mieściła się w Grodzisku Mazowieckim w budynku przy ul. Kościuszki 28. Tutaj obok urzędu starostwa pracował również Wydział Powiatowy. Organ ten, wybierany przez sejmik powiatowy na kadencje 3-letnie, składał się z 6 osób. Wydział Powiatowy był władzą wykonawczą sejmiku, pracującą pod przewodnictwem starosty. Do szczególnych kompetencji Wydziału należało:

1) przygotowywanie spraw mających wejść pod obrady sejmiku powiatowego,

2) wykonywanie czynności poruczanych przez władze państwowe, a także wynikające z mocy ustaw,

3) sprawowanie władzy dyscyplinarnej (służbowej) nad pracownikami powiatowego związku komunalnego.

Po 1928 r. rola Wydziału i Sejmiku została poważnie pomniejszona na rzecz jednoosobowego organu władzy administracji ogólnej - starosty. Ponadto w 1933 r. w miejsce zlikwidowanych sejmików wprowadzono rady powiatowe o kadencji przedłużonej do 5 lat¹⁵. W tym stanie rzeczy urzędy i organa władzy administracyjnej oraz powiatowy związek samorządowy - wspierający działania władz w wielu sprawach¹⁶ - przetrwały do czasu rozpoczęcia okupacji hitlerowskiej na jesieni 1939 r.

Bezpieczeństwem mieszkańców pow. błońskiego zajmowała się Policja Państwowa. Jej rozwój organizacyjny nastąpił w latach 20-tych, kiedy to zorganizowano główne posterunki, a także zawodową szkołę policyjną w Żyrardowie. W 1935 r. w powiecie był 1 komisariat (Żyrardów) oraz 9 posterunków (Błonie, Brwinów, Grodzisk, Jaktorów, Leszno, Milanówek, Mszczonów, Nadarzyn i Wiskitki). W każdym posterunku pracował zwykle jeden naczelnik (komisarz) i kilku policjantów (3-4, czasem nieco więcej). Wymiarem sprawiedliwości zajmował się Sąd Grodzki z siedzibą w Grodzisku Maz., przy ul. POW 13. Przy Sądzie tym działał Wydział Hipoteczny, po I wojnie ponownie przeniesiony z Błonia.

4. Rozwój gospodarczy powiatu.

4.1. Rolnictwo i hodowla.

Mimo znacznego rozwoju przemysłu powiat błoński pozostawał obszarem o znacznej przewadze ludności wiejskiej, a co za tym idzie rolnictwo odgrywało tutaj nadal bardzo ważną rolę. W latach 30-tych było w powiecie błońskim blisko 14 tys. gospodarstw rolnych, w tym 99,1% stanowiły gospodarstwa poniżej 50 ha, a pozostałą część - powyżej 50 ha (tylko 123 gospodarstwa). Gospodarstwa duże łącznie zajmowały 18 tys. ha (23% areалу) z czego zwykle około 10% ugorowało, natomiast mniejsze (poniżej 50 ha) - 60.000 ha, z czego ugorowało około 7,5%. W 1935 r. użyto pod zasiewy łącznie 71,2 tys. ha, z czego 8,8% przypadło na pszenicę, 38,9% na żyto, 3,2% na jęczmień, 11,2% na owies, 17,4% na ziemniaki, 2,6% na buraki cukrowe i 17,9% na pozostałe rośliny uprawne¹⁷.

Plony w powiecie blońskim należały wówczas do przeciętnych (10-12 q z ha - zboża, 80-90 q z ha - ziemniaki) zbliżonych, a nawet nieco niższych od średniej krajowej. Ze względu na znaczne rozdrobnienie gospodarstw oraz różnice w sposobie uprawy i bardzo dużą niejednorodność gleby, występowały dość poważne różnice między gminami i wsiami co do efektów gospodarki rolnej. Do przodujących gmin zaliczały się: Pass (tak duże jak i mniejsze gospodarstwa) i Kaski. Na tych terenach plony 4 podstawowych zbóż były z reguły o około 50-60% wyższe od średniej krajowej w gospodarstwach do 50 ha, a o 60 do 100% wyższe od średniej krajowej - w gospodarstwach dużych. Do czołowych producentów ziemniaków należała gmina Guzów (gospodarstwa duże), gdzie uzyskiwane plony wyraźnie przewyższały średnią krajową.

Z kolei w takich gminach jak Radzików czy Młochów plony były często o połowę niższe w porównaniu ze średnią dla całego powiatu blońskiego.

Mimo pewnych starań hodowców ogólny stan hodowli zwierząt gospodarskich w pow. blońskim był na poziomie zbliżonym do tzw. średniej krajowej. Jeżeli weźmiemy pod uwagę wyniki dotyczące poziomu hodowli w 1935 r. to okazuje się, że ilość koni na 100 ha użytków rolnych była w pow. blońskim identyczna z tym wskaźnikiem dla całej Polski (14,4), ilość krów przewyższała odpowiedni wskaźnik krajowy (39 wobec 36), ilość trzody chlewnej też była wyższa ale minimalnie (28,5 wobec 27,5), podobnie sytuacja przedstawiała się z hodowlą kóz (2,3 wobec 1,0).

Rozmiary hodowli kóz i owiec były jednakowoż w pow. blońskim minimalne.

4.2. Przemysł.

Tylko niektóre z zakładów przemysłowych zniszczonych w czasie I wojny światowej zostały odbudowane po 1918 r. Do czołowych fabryk nadal należały Zakłady Żyrardowskie, wielkim wysiłkiem państwa i społeczeństwa odtworzone w latach 1919-1922. W 1923 r. zakłady te zostały jednak w nieodpowiedzialny sposób oddane w ręce kapitału francuskiego. Nowi właściciele konsekwentnie ograniczali rolę tych zakładów i rozmiary produkcji, tak by polski przemysł lniarski nie stanowił żadnej konkurencji dla francuskich potentatów produkcji tkanin bawełnianych. W rezultacie Żyrardów odczuł kryzys lat 1929-33 znacznie boleśniej od innych ośrodków, a ograniczenie produkcji osłabiło rozwój gospodarczy całego powiatu blońskiego, jak też zachwiało rynkiem pracy (zwiększone bezrobocie). Dopiero po 1934 r. sytuacja zaczęła ulegać powolnej poprawie.

W latach 20 i 30-tych powstało w pow. błońskim niewiele nowych fabryk. Ogółem w 1935 r. zarejestrowanych było około 40 przedsiębiorstw, w tym Zakłady Żyrardowskie zwolna odzyskujące pierwszorzędną znaczenie na tym obszarze. Ponadto funkcjonowały cegielnie (9), garbarnie (4), cukrownie (3), tartaki (4), fabryki gwoździ i drutu (2), gorzelnie (2), a także fabryka waty, sprzętu strażackiego, ultramaryny, farb i lakierów, odlewnia żelaza, fabryka produktów chemicznych, fabryka zapalek, fabryka wyrobów szmerglowych i kilka innych. Połowa przedsiębiorstw (w zdecydowanej większości prywatnych) zatrudniała od 20 do 50 robotników, tylko po 6 fabryk od 50 do 100 robotników oraz od 100 do 500, a zaledwie 2 fabryki powyżej 500 robotników¹⁸.

Do najbardziej liczących się w powiecie i regionie należały, poza Zakładami Żyrardowskimi, cukrownie Guzów, „Józefów” i „Michałów”; Zakłady IWIS inż. Izdebskiego w Grodzisku Mazowieckim (m.in. produkcja węży strażackich), garbarnie w Grodzisku Maz. i Żyrardowie, fabryka Haberlego oraz fabryka wyrobów chemicznych (popularna „octówka”) w Grodzisku Mazowieckim, a po 1930 r. rozwinęła się Centralna Doświadczalna Stacja Jedwabnicza w Milanówku.

Ponadto funkcjonowało około 200 zakładów drobnej wytwórczości i produkcji spożywczej (piekarnie, młyny, wytwórnie wód gazowanych itp.)¹⁹.

4.3. Handel, rzemiosło.

W Polsce Odrodzonej szybko rozwijała się działalność rzemieślnicza i handlowa, szczególnie po okresie odbudowy państwa i gdy systematycznie zaczęła się poprawiać ogólna sytuacja ekonomiczna, od 1924 r. po reformie gospodarczej i wprowadzeniu złotego. Najwięcej prywatnych rękodzielników oraz kupców i sklepikarzy skupiało się w największych miastach powiatu - Żyrardowie, Grodzisku, a także Błoniu i Mszczonowie. Stopniowo też narastała liczba tego rodzaju zakładów w gminach letniskowych (Milanówek, Brwinów) usytuowanych dogodnie przy głównej linii kolejowej. Znaczną część rzemieślników i właścicieli sklepów, składów czy hurtowni poniosła straty w okresie kryzysu lat 1929-1934, kiedy wzrosły poważnie rozmiary bezrobocia (szczególnie odczuł to Żyrardów) i obniżyła się wydatnie wartość pieniądza. Od połowy lat 30-tych koniunktura gospodarcza zaczęła ulegać wyraźnej poprawie, co pozytywnie odczuła także sfera drobnej wytwórczości oraz handlu i usług. Po 1935 r. w całym powiecie błońskim było zarejestrowanych ponad 2100 rzemieślników²⁰, z tego po około 380-400 warsztatów przypadło na Grodzisk i Żyrardów, a niewiele ponad 150 na Błonie²¹. Wiele miejscowości podstołecznych notowało szybki przyrost liczby warsztatów po 1935 r., m.in.

na terenie powiatu błońskiego Grodzisk Mazowiecki (1935 r. - 489 warsztatów, 1936 r. - 980).

Najwięcej rzemieślników w powiecie błońskim pracowało w branży skórzanej (ponad 550 warsztatów w 1935 r.), następnie spożywczej (blisko 500), odzieżowej (blisko 400), a także w dziale wyrobów metalowych (ponad 200) oraz drewnianych (także nieco ponad 200). Najwięcej zaś warsztatów zarejestrowanych było w grupie rzemiosł budowlanych (około 130) i związanych z tzw. usługami osobistymi (fryzjerstwo, fotografowanie itp. - do 130).

Rzemiosło pow. błońskiego podlegało terytorialnie w tamtych latach I-zbie Rzemieślniczej we Włocławku.

Niemal równie dobrze rozwijał się handel prywatny, który napotykał coraz częściej na konkurencję sklepów i składów należących do spółdzielni. Niemniej w połowie lat 30-tych w powiecie błońskim funkcjonowało około 1500 przedsiębiorstw handlowych (w tym głównie sklepów) wszystkich branż. Na ogół struktura i sieć placówek handlowych były już dość dobrze dostosowane do potrzeb ówczesnych mieszkańców, szczególnie na obszarach miejskich i letniskowych, w mniejszym stopniu w niektórych gminach, gdzie w wielu dziedzinach ludność wiejska była prawie samowystarczalna.

Charakterystyczna dla okresu II Rzeczypospolitej, także i na obszarze powiatu błońskiego, była rywalizacja - w handlu i rzemiośle - między Polakami i Żydami. Coraz częściej rywalizacja ta wykraczała - szczególnie w latach 30-tych poza sferę ekonomiczną (podsycanie nastrojów antysemickich przez organizacje nacjonalistyczne), starano się przekonywać mieszkańców do powszechnego i wyłącznego korzystania ze sklepów „chrześcijańskich”, by ograniczyć rolę żywołu żydowskiego.

Faktycznie w niektórych ośrodkach Żydzi w pewnych dziedzinach działalności rękodzielniczej (krawiectwo, szewstwo) czy handlowej (piekarnie, ubój zwierząt hodowlanych - w zakresie mięsa koszernego, sklepy wielobranżowe) osiągnęli pewną przewagę ilościową. Nie zawsze jednak pod względem jakości osiągnęli podobne rezultaty, gdyż konkurowali z Polakami umiejętnie obniżając ceny, chętniej stosując sprzedaż na kredyt, czy też sprytem zachęcając klientów do korzystania z własnych sklepów i tego co oferowały skromne na ogół - ale otwarte także na indywidualne upodobania - warsztaty rzemieślnicze.

W latach 30-tych w dziedzinie obrotu towarowego (głównie spożywczego) coraz większego znaczenia nabierały spółdzielnie, do bardziej znaczących należały m.in.: Spółdzielnia Spożywców „Spółka Grodziska” powstała w 1904 r., należąca do Związku Spółdzielni Spożywców RP „Społem”, w Żyrardowie - Chrześcijańska Spółdzielnia Spożywców, Powszechna Robotnicza Spółdzielnia Spożywców, Spółdzielnia Robotników Chrześcijan „Zgoda”, Stowarzyszenie Spółdzielcze „Trzeźwość”, w Błoniu - Spółdzielnia Spożywców „Przyszłość”,

w Mszczonowie - Robotnicza Spółdzielnia Spożywców, w Brwinowie - Spółdzielnia Spożywców „Nasz Sklep”, w Guzowie - Spółdzielnia Spożywców.

4.4. Instytucje finansowe.

Z biegiem lat umacniał się i rozwijał w powiecie błońskim system instytucji finansowych umożliwiających ludności systematyczne oszczędzanie, a rolnikom i przedsiębiorcom udzielanie kredytów na inwestycje. Początkowo - głównie w gminach i częściowo na obszarze niektórych miasteczek - największą rolę odgrywały Gminne Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowe i Kasy Stefczyka, które na tym terenie powstawały zwykle dopiero tuż przed I wojną światową. W miarę upływu lat i poprawy sytuacji gospodarczej przybierało banków i kas oszczędnościowych. Prawdziwym przełomem było utworzenie w 1928 r. Komunalnej Kasy Oszczędności Powiatu Błońskiego z siedzibą centrali w Grodzisku Mazowieckim²². Stopniowo otwierano Oddziały KKO - w Błoniu (1929), Żyrardowie (1934), Milanówku (1934), Brwinowie (1938). W końcu lat 30-tych przewodniczącym rady KKO był starosta powiatowy - Feliks Tarnogórski. Poczynając od 1934 r. działalność KKO Powiatu Błońskiego rozwijała się niezwykle dynamicznie (m.in. odnotowano blisko 3-krotny wzrost wkładów oszczędnościowych do 1938 r.), co miało wpływ na poprawę sytuacji materialnej wielu środowisk społecznych tego obszaru. Z innych instytucji tego typu żadna nie mogła w latach 30-tych konkurować z KKO.

5. Rozwój oświaty i kultury.

Po odzyskaniu niepodległości zaistniały nareszcie istotne przesłanki nieskrępowanego rozwoju oświaty powszechnej oraz swobodnego organizowania się społeczeństwa, przede wszystkim w dziedzinie kultury. Mimo ogromnych trudności natury materialnej i organizacyjnej w odzyskanych po wojnie lokalach przywracano szkoły, stopniowo wznoszono nowe obiekty tego typu. W rezultacie ogromnego wysiłku społeczeństwa i państwa w latach 30-tych w powiecie błońskim pracowało ponad 80 szkół powszechnych (od 1- do 7-klasowych, pełnych 7-klasowych szkół było ponad 20), dzięki czemu 2/3 dzieci mogło zdobyć pełne wykształcenie podstawowe. Po latach niewoli osiągnięty wynik - w przypadku powiatu błońskiego, w którym nadal przeważała ludność wiejska - był swoistym sukcesem, chociaż nikogo w pełni nie mógł zadowolić.

Niemniej jak wskazują wyniki II Spisu Powszechnego w 1931 r., w powiecie błońskim ogromnie zmniejszyły się rozmiary analfabetyzmu: wśród mieszkańców powyżej 10 roku życia blisko 80% ogółu w miasteczkach, a około 70% na wsi umiało czytać i pisać²³.

Oprócz tego trzeba wskazać na systematycznie rozwijające się szkolnictwo ponadpodstawowe, ogólnokształcące. Do najbardziej znanych placówek tego typu w regionie trzeba zaliczyć: w Grodzisku Maz. Gimnazjum Koedukacyjne (humanistyczne) powołane w 1922 r. przez Sejmik Powiatu Błońskiego, w Żyrardowie - Miejskie Gimnazjum Koedukacyjne im. Skwarczyńskiego (profil matematyczno-przyrodniczy, funkcjonujące od 1914 r., ale dobrze rozwijające się dopiero po 1924 r.), w Milanówku Gimnazjum humanistyczne koedukacyjne.

Mozolnie tworzono załączki szkolnictwa zawodowego (m.in. Szkoła Rolnicza w Pszczelinie, prywatna szkoła muzyczna prof. F. Dzierżanowskiego w Milanówku).

Z pewnością powiat błoński nie był wówczas objęty w miarę równomierną siecią szkół powszechnych. W wielu gminach prawie wyłącznie funkcjonowały szkoły 1-3-klasowe, niekiedy tylko 6- i 7-klasowe, zatem ogółowi dzieci i dorastającej młodzieży nie stworzono - mimo intensywnych działań społecznych i coraz większych wydatków państwa na tę sferę - warunków równego startu i równych szans w zdobywaniu wiedzy i wykształcenia.

W latach II Rzeczypospolitej nastąpił ogromny wzrost aktywności społecznej i kulturalnej, wcześniej mocno krępowanej na tym terenie przez zaborcę. Po 1918 r. nastąpiło niezwykle ożywienie w tej dziedzinie na terenie powiatu błońskiego. Ze względu na charakter niniejszego opracowania można tylko w wielkim skrócie wskazać na wielokierunkowość tej aktywności, która objęła chyba wszystkie pokolenia i grupy społeczne. Na przykładzie powiatu błońskiego możemy znakomicie obserwować ówczesny rozwój harcerstwa, licznych organizacji społeczno-oświatowych i kulturalnych, ochotniczych straży pożarnych, stowarzyszeń ruchu regionalnego (towarzystwa miłośników miejscowości), wreszcie oddziałów powiatowych i miejskich organizacji ogólnopolskich, i to tak znaczących jak: Liga Morska i Kolonialna, Federacja Polskiego Związku Obrońców Ojczyzny, Związek Inwalidów Wojennych, Związek Peowiaków, Związek Strzelecki, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Narodowa Organizacja Kobiet, „Caritas”, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Związek Ziemiaków, Polska Macierz Szkolna, Polski Czerwony Krzyż i wiele innych. Organizacje i stowarzyszenia pełniły bardzo wiele funkcji, organizując społeczeństwo - wszak zróżnicowane dość wyraźnie materialnie i politycznie - w dziele wspólnej pracy dla dobra publicznego we wszystkich ważnych dziedzinach życia. Tam gdzie brakowało funduszy państwowych czy też odpowiedniej inicjatywy władz administracyjnych lub samorządowych, pojawiło się otwarte

pole do swobodnej i różnorodnej pracy społecznej, oświatowej, charytatywnej etc.

Gdy przegląda się chociażby same wykazy tych organizacji czy stowarzyszeń²⁴, już to skłania do refleksji, budzi podziw dla różnorodności, aktywności i niemal powszechności postaw prospołecznych ówczesnych mieszkańców wielu miejscowości powiatu błońskiego. Z całą pewnością tą dziedziną życia społeczeństwa tego swoistego mikroregionu w pełni zasługuje na odrębną, obszerną monografię. Tu podkreślić warto, że w kilku większych miejscowościach ruch społeczny i działalność kulturalna przybierała rozmiary imponujące, ale także obfitowała w formy oryginalne i wielce budujące. Dość wspomnieć, że w latach 30-tych np. w Żyrardowie (najdotkliwiej chyba dotkniętym skutkami kryzysu) funkcjonowało około 80-ciu związków, organizacji i stowarzyszeń (P. Hulka-Laskowski twierdził nawet, że prawie 100!), w Grodzisku ponad 30, w Błoniu blisko 30, w Mszczonowie - ponad 10, w Brwinowie - ponad 15, w Milanówku - około 20-tu, a w gminach wiejskich - zwykle po kilka²⁵.

Za instytucjonalne ogniska życia kulturalnego w pow. błońskim uchodziły Żyrardów (w latach 30-tych do dyspozycji mieszkańców były tutaj m.in. dwa teatry amatorskie, 3 kina, 3 biblioteki publiczne i 12 związkowych), a w nieco mniejszym stopniu Grodzisk. Na koniec warto podkreślić fakt swobodnej działalności dość licznych na tym terenie partii i organizacji politycznych (za wyjątkiem działalności komunistów, która traktowana była jako antypaństwowa) - socjalistycznych, narodowych i narodowo-chrześcijańskich, ludowych. W zależności od lokalnych wpływów każda większa miejscowość i gmina miała na ogół swoją specyfikę ze względu na społeczne opcje polityczne²⁶.

Na terenie powiatu błońskiego w latach II Rzeczypospolitej obserwujemy też narodziny zorganizowanego sportu (jednym z pierwszych klubów była „Pogoń” w Grodzisku Maz.²⁷), w obrębie takich dyscyplin jak piłka nożna i kolarstwo, oraz znaczny postęp w krzewieniu kultury fizycznej (m.in. działalność gniazd „Sokoła”, stowarzyszeń robotniczych wychowania fizycznego).

6. Problemy rozwoju infrastruktury technicznej.

Jednym z istotniejszych problemów powiatu błońskiego w latach II Rzeczypospolitej było przewyciężenie ogromnych zapóźnień w budowie urządzeń tzw. infrastruktury technicznej w miastach, osiedlach i także w obrębie gmin. Starania działaczy samorządowych powiatu błońskiego przyniosły (przy nakładach wyraźnie przewyższających subwencje państwowej administracji) wyraźne ożywienie w tej dziedzinie, na niektórych odcinkach odnotowano znaczny

postęp. Niemniej jeszcze w połowie lat 30-tych prawie wszystkie miasta powiatu błońskiego nie miały rozwiązanych podstawowych problemów dotyczących zabudowy i urządzeń technicznych służących mieszkańcom. Dla przykładu Grodzisk Mazowiecki, siedziba władz powiatu, nadal nie miał ratusza miejskiego, dostępnego dla ogółu zakładu kąpielowego (oprócz żydowskiej „mykwy”), brakowało 2 budynków szkolnych, brak było nowoczesnej sieci wodno-kanalizacyjnej, dokuczliwy był brak wiaduktu nad torami, nieuregulowane były brzegi rzeczki Rokicjaneki itp. Wyraźnie lepszą infrastrukturę miał Żyrardów (wiele inwestycji poczyniono przed 1914 r.), natomiast Błonie i Mszczonów, nie mówiąc o Wiskitkach, niewiele odbiegały pod tym względem od Grodziska, stolicy powiatu. Stan bardzo wielu budynków (w przeważającej mierze drewnianych, parterowych lub jednopiętrowych na ogół) pozostawiał wiele do życzenia. Jednocześnie trwał ożywiony ruch budowlany - prywatni inwestorzy wnosili w atrakcyjnych miejscowościach (Milanówek, Brwinów, Podkowa Leśna) coraz liczniejsze i piękniejsze wille. Zupełnie nie istniało budownictwo blokowe komunalne. Bardzo skromne było też posiadanie majątku komunalnego pracującego na rzecz powiatu, było to 5 obiektów, w tym szpital zakaźny, szpital publiczny (po dawnym zakładzie hydropatycznym), gimnazjum, budynek dla KKO (z salą zebrań dla samorządu powiatowego) i tylko 1 budynek mieszkalny. Wyposażenie gmin w budynki użyteczności publicznej było jeszcze skromniejsze: zwykle każda gmina dysponowała remizą strażacką (choć nie zawsze murowaną), skromnym pomieszczeniem wójta i zarządu gminy, budynkami 2-4, rzadziej więcej niż 5 szkół, posterunkiem PP, małym budynkiem pocztowym.

Oprócz budownictwa indywidualnego (a w małym tylko stopniu komunalnego i samorządowego) najbardziej odczuwalne zmiany następowały w dziedzinie komunikacji. Stopniowo przybywało dróg z coraz lepszą nawierzchnią: od 1919 r. do końca 1935 r. przybyło 26,8 km dróg o nawierzchni tzw. wałowanej i 15,7 km brukowanej (w gminach 22,6 km brukowanej). Ogółem w 1936 r. powiat posiadał prawie 150 km dróg o nawierzchni twardej oraz 86,5 km gruntowych. Najważniejsze drogi przechodzące przez powiat błoński, to Trakt Krakowski (5 km na wschodnich krańcach powiatu), Trakt Częstochowski (36,5 km - w części południowej) oraz Trakt Poznański (17,6 km - w części północnej).

Bodaj największe znaczenie dla mieszkańców powiatu błońskiego miało rozwinięcie sieci kolejowej (wzbogacenie połączeń z Warszawą poprzez uruchomienie w 1927 r. Elektrycznych Kolei Dojazdowych na trasie Warszawa - Pruszków - Podkowa Leśna - Grodzisk Maz., łącznie 34 km, w 1936 r. także na odcinku Podkowa Leśna - Milanówek), a wreszcie na kilka lat przed wybuchem wojny - zelektryfikowanie linii podmiejskiej PKP z Warszawy do Żyrardowa (w 1936 r. do Pruszkowa, w 1937 r. do Grodziska i Żyrardowa). Ten

bardzo ważny odcinek dawnej Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej (44 km) był jednym z pierwszych zelektryfikowanych w Polsce. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej (1936-1939) przyniosły poważną poprawę warunków życia, a także wyraźny postęp cywilizacyjny, co odczuli także - w pewnej mierze - mieszkańcy powiatu błońskiego.

Przypisy

1 Por. B. Dymek, *Rady Delegatów Ludowych na Mazowszu w latach 1918-1919 [w:] Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970, s. 9-131; tenże, *Grodzisk...*, s. 175-178.

2 *Obrona państwa w 1920 roku*. (Warszawa 1923), s. 44.

3 Por. np. P. Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów*, Warszawa 1934 (w powojennych wydaniach tej książki w 1958 i 1981 r., cenzura skreśliła te fragmenty, które wiązały się z bitwą warszawską i ówczesnymi nastrojami społeczeństwa polskiego).

4 Dz.U. Nr 65, 1919, poz. 395 (ustawa z 2.VIII.1919 r.).

5 Grodzisk odzyskał prawa miejskie w 1915 r. podczas okupacji niemieckiej. W 1928 r. otrzymał na podstawie rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych nową nazwę: Grodzisk Mazowiecki (Mon.Pol., nr 163, poz. 311).

6 *Szematyzm podziału administracyjnego Rzeczypospolitej Polskiej*, Przemysł-Warszawa, (1934), s. 26.

7 Dz.U. RP, nr 18, poz. 121 (rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 28 lutego 1939 r.).

8 Obliczenia własne na podstawie: Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r., (GUS RP, „Statystyka Polski”, seria C, z. 57), Warszawa 1937, s. 78.

9 Dz. Praw Państwa Polskiego, nr 13, 1919 r., poz. 141.

10 Dz.U. RP, 1928, Nr 11, poz. 86.

11 Dz.U. RP, 1930, Nr 55, poz. 464.

12 „Warszawski Dziennik Wojewódzki”, 1933, s. 201-202. Por. także: *Informator...*

13 Zapewne doraźnie powoływane były i inne referaty - ich dokumentacja aktowa jednakże nie zachowała się. Por. AP Żyrardów, Inwentarze archiwalne, t. XX, oprac. A. Gryciuk, Żyrardów 1972.

14 *Informator...*, s. 63.

15 Dz.U., 1933, nr 35, poz. 294 (ustawa z 23 marca).

16 Por. *Informator...*, s. 23-26.

17 Por. *Informator...*, s. 20.

18 Por. *Informator...*, s. 22. Bliższe dane odnaleźć można w Rocznikach Przemysłu i Handlu z lat 1924-1938.

19 *Informator...*, s. 22.

20 *Informator...*, s. 22.

21 J. Świerzewski, *Rzemiosło w Grodzisku Mazowieckim w okresie międzywojennym*, [w:] *Dzieje Grodziska...*, s. 325.

22 Por. *X lat pracy KKO Powiatu Błońskiego 1928-1938*. (Grodzisk Maz. 1939); *Informator...*, s. 72-73.

23 Dla całego powiatu błońskiego ogólny wskaźnik analfabetyzmu w 1931 r. wynosił 22,2%. Był to wynik nieco lepszy od prawie wszystkich sąsiednich powiatów, gdzie wskaźnik ten oscylował w granicach 24-25% analfabetów; wyjątkowy pod tym względem w całym województwie był powiat warszawski (bez Warszawy) - 16,2% analfabetów, por. Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9.XII.1931 r. (GUS RP „Statystyka Polski”, seria C, z. 57), Warszawa, s. 76 (tab. 17), obliczenia własne.

24 Por. *Informator...*, s. 67-71, 86-89, 107-109, 116, 119, 123, 125, 129-131, 134, 137, 140, 142, 144-146.

25 Trudno podać tutaj precyzyjne liczby ponieważ związki i stowarzyszenia powstawały w różnym czasie, miały też okresy lepszej i gorszej działalności, niektóre były wręcz efemerydami.

26 Por. chociażby: L. Hass, *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w drugiej połowie lat dwudziestych (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki”, R. V, 1974.

27 Początkowo KS „Świt”. Por. *35 lat Grodzkiego Klubu Sportowego „Pogoń” 1922-1957*, oprac. E. Budaj, (Grodzisk Mazowiecki), 1957.

18 Por. Jankowski... a 25 Historia...
 19 Por. Jankowski...
 20 Por. Jankowski...
 21 Por. Jankowski...
 22 Por. Jankowski...
 23 Por. Jankowski...
 24 Por. Jankowski...
 25 Por. Jankowski...
 26 Por. Jankowski...
 27 Por. Jankowski...
 28 Por. Jankowski...
 29 Por. Jankowski...
 30 Por. Jankowski...
 31 Por. Jankowski...
 32 Por. Jankowski...
 33 Por. Jankowski...
 34 Por. Jankowski...
 35 Por. Jankowski...
 36 Por. Jankowski...
 37 Por. Jankowski...
 38 Por. Jankowski...
 39 Por. Jankowski...
 40 Por. Jankowski...
 41 Por. Jankowski...
 42 Por. Jankowski...
 43 Por. Jankowski...
 44 Por. Jankowski...
 45 Por. Jankowski...
 46 Por. Jankowski...
 47 Por. Jankowski...
 48 Por. Jankowski...
 49 Por. Jankowski...
 50 Por. Jankowski...
 51 Por. Jankowski...
 52 Por. Jankowski...
 53 Por. Jankowski...
 54 Por. Jankowski...
 55 Por. Jankowski...
 56 Por. Jankowski...
 57 Por. Jankowski...
 58 Por. Jankowski...
 59 Por. Jankowski...
 60 Por. Jankowski...
 61 Por. Jankowski...
 62 Por. Jankowski...
 63 Por. Jankowski...
 64 Por. Jankowski...
 65 Por. Jankowski...
 66 Por. Jankowski...
 67 Por. Jankowski...
 68 Por. Jankowski...
 69 Por. Jankowski...
 70 Por. Jankowski...
 71 Por. Jankowski...
 72 Por. Jankowski...
 73 Por. Jankowski...
 74 Por. Jankowski...
 75 Por. Jankowski...
 76 Por. Jankowski...
 77 Por. Jankowski...
 78 Por. Jankowski...
 79 Por. Jankowski...
 80 Por. Jankowski...
 81 Por. Jankowski...
 82 Por. Jankowski...
 83 Por. Jankowski...
 84 Por. Jankowski...
 85 Por. Jankowski...
 86 Por. Jankowski...
 87 Por. Jankowski...
 88 Por. Jankowski...
 89 Por. Jankowski...
 90 Por. Jankowski...
 91 Por. Jankowski...
 92 Por. Jankowski...
 93 Por. Jankowski...
 94 Por. Jankowski...
 95 Por. Jankowski...
 96 Por. Jankowski...
 97 Por. Jankowski...
 98 Por. Jankowski...
 99 Por. Jankowski...
 100 Por. Jankowski...

1. Porządek okupacji. Zmiany administracyjne.

1 września 1939 r. Niemcy zaatakowały Polskę, wybuchła II wojna światowa. W ciągu zaledwie tygodnia wojska niemieckie nacierające od zachodu zbliżyły się blisko do Warszawy. W dniach 7-12 września hitlerowcy zajęli obszar powiatu błotnickiego, włączając do Groduziska Mazowieckiego, stanowiącego siedzibę władz powiatowych, wieczorem 8 września. Do momentu kapitulacji strasy polskie w powiecie błotnickim władze państwowe wszystkich szczebli przy wsparciu Strazy Obywatelskiej oraz Komitetów Powiatowych czyniły nad wszelką graniczą ludności, zaprzetrzenia i pomoc dla najbliższych oraz już podlegających niemieckim okupacji, a przede wszystkim starali się o

Część IV

OBSZAR POWIATU BŁOTNICKIEGO W LATACH WOJNY I OKUPACJI (1939-1945)

niego obszaru władzy administracyjnej (tzn. policyjnej, naprawy zasobów, powołanie urzędów polskie). Aby więc teren polskie podzielić na dwie części, zachodnią i północno-wschodnią włączono do Rzeszy, a pozostałość utworzono t.j.w. Generalland Guberniu, a w jej ramach Dystrykt Warszawski. Z kolei dystrykt ten (w znaczący mierze pokrywający się z przedwojennym woj. warszawskim - szczególnie w części południowo-wschodniego i południowo-wschodniego Mazowsza) podzielono na 9 nowych powiatów. Z przedwojennych powiatów błotnickiego i sochaczewskiego utworzono (na podstawie decyzji gubernatora L. Fischera) z dniami 29 listopada 1939 r. powiat sochaczewski (Kreisshauptmannschaft Sochaczew). Powiat ten zajmował obszar 1700 km², miał nieco ponad 200 tys. ludności, mieszkał 5 miast i 19 gmin. Największym miastem pozostawał Żyrardów (około 30 tys. mieszkańców) dysponując zdecydowanie nowy ośrodek powiatu - Sochaczew (13 tys.), bezczynna została nieliczna ludność (o około 5 tys.) od Groduziska Maz. Imponujące jest to, że Niemcy nie ustanowili siedziby nowego powiatu właśnie w Żyrardowie, gdzie była największa i najżywniejsza na tym terenie kolonia niemiecka. Została przeniesiona do Sochaczewa.

Decyzja L. Fischera z dnia 29 listopada 1939 r. głosiła: "W powiecie Błotnickim Powiatowy Związek Komunistyczny. Od tej pory obowiązują wprowadzone przez Niemców podział administracyjny, wzmożony nacisk na organizację urzędów władz okupacyjnych. Przed połączeniem obu powiatów krótko w Groduzisku Maz. urzędował niemiecki starosta powiatowy (początkowo z tytułem Landrat, później Kreisshauptmann) - Dr Litschwaegerl. Po ustanowieniu nowej siedziby władz powiatowych, od grudnia tego samego roku w Sochaczewie, stanowiącym Kreisshauptmannschaft obsadził Karl Adolf Füll (po nim - tymczasowo to objął wiosną 1942 r. dr Hans Scheu). Groduzisk Maz. stał się siedzibą mniejszego obszaru wchodzącego nadal w skład powiatu sochaczewskiego, a

VI 352

ORZĄDZANIE
W LATACH WOJNY I OKUPACJI (1939-1945)

1. Początek okupacji. Zmiany administracyjne.

1 września 1939 r. Niemcy zaatakowały Polskę, wybuchła II wojna światowa. W ciągu zaledwie tygodnia wojska niemieckie nadciągające od zachodu zbliżyły się mocno do Warszawy. W dniach 7-12 września hitlerowcy zajęli obszar powiatu błońskiego, wkraczając do Grodziska Mazowieckiego, stanowiącego siedzibę władz powiatowych, wieczorem 8 września. Do momentu kapitulacji strony polskiej w powiecie błońskim władze państwowe wszystkich szczebli przy wsparciu Straży Obywatelskiej oraz Komitetów Obywatelskich czuwały nad właściwą aprowizacją ludności, zaopatrzeniem w opał, pomocą dla najuboższych oraz już poszkodowanych poprzez działania wojenne, a przede wszystkim starały się zadbać o zachowanie porządku i spokoju. Od października i listopada 1939 r. Niemcy rozpoczęły organizowanie okupacyjnego aparatu władzy administracyjnej (oraz policyjnej), najpierw znosząc odpowiednie urzędy polskie. Zdobyte ziemie polskie podzielono na dwie części: zachodnią i północno-zachodnią włączono do Rzeszy, z pozostałości utworzono tzw. Generalną Gubernię, a w jej ramach Dystrykt Warszawski. Z kolei dystrykt ten (w znacznej mierze pokrywający się z przedwojennym woj. warszawskim - szczególnie w części południowo-zachodniego i południowo-wschodniego Mazowsza) podzielono na 9 nowych powiatów. Z przedwojennych powiatów błońskiego i sochaczewskiego utworzono (na podstawie decyzji gubernatora L.Fischera) z dniem 29 listopada 1939 r. powiat sochaczewski (Kreishauptmannschaft Sochaczew)¹. Powiat ten zajmował obszar 1700 km², miał nieco ponad 200 tys. ludności, mieścił 5 miast i 19 gmin. Największym miastem pozostawał Żyrardów (około 30 tys. mieszkańców) dystansując zdecydowanie nowy ośrodek powiatu - Sochaczew (13 tys.), liczący zresztą mniej ludności (o około 5 tys.) od Grodziska Maz. Interesujące jest to, iż Niemcy nie ustanowili siedziby nowego powiatu właśnie w Żyrardowie, gdzie była najliczniejsza i najaktywniejsza na tym terenie kolonia niemiecka. Zresztą przedstawiciele tej kolonii czynili już w początkach okupacji pewne starania o włączenie Żyrardowa do Rzeszy.

Decyzją L.Fischera z dnia 20 listopada 1939 r. uległ likwidacji Błoński Powiatowy Związek Komunalny. Od tej pory obowiązywał wprowadzony przez Niemców podział administracyjny, wzmocniony natychmiast zorganizowanymi urzędami władz okupacyjnych. Przed połączeniem obu powiatów krótko w Grodzisku Maz. urządował niemiecki starosta powiatowy (początkowo z tytułem Landrata, później Kreishauptmanna) - dr Littschwager². Po ustanowieniu nowej siedziby władz powiatowych, od grudnia tego samego roku w Sochaczewie, stanowisko Kreishauptmanna objął Karl Adolf Pott (po nim stanowisko to objął wiosną 1942 r. dr Hans Scheu)³. Grodzisk Maz. stał się siedzibą mniejszego obszaru wchodzącego nadal w skład powiatu sochaczewskiego, a

sprawujący tutaj władzę przedstawiciel Rzeszy cieszył się tytułem Landkomisarza (początkowo stanowisko to objął Richard Lissberg). Wszystkie główne stanowiska w urzędach i instytucjach okupacyjnych powiatu sochaczewskiego objęli Niemcy, w niektórych przypadkach także volksdeutsche. Natomiast w zarządach miejskich i gminnych, chociaż na ogół na mniej istotnych stanowiskach utrzymali się Polacy, przede wszystkim z powodu niedoboru niemieckiej kadry urzędniczej.

Kreishauptmann, mający praktycznie nieograniczoną władzę nad wszystkimi mieszkańcami podległego sobie powiatu, był odpowiedzialny bezpośrednio za realizację - w tym wypadku na terenie powiatu Sochaczew - zarządzeń i poleceń szefa dystryktu warszawskiego. Rozporządzenia te, począwszy od 1940 r., szły coraz bardziej zdecydowanie w kierunku planowej i systematycznej eksterminacji ludności (głównie Żydów), powiększania kontyngentów ludności wysyłanej do Rzeszy na roboty przymusowe, przejmowania majątków i nieruchomości przez Niemców, powiększania rozmiarów gospodarczej eksploatacji wsi, lasów, przedsiębiorstw przemysłowych dla potrzeb armii niemieckiej. Niejednokrotnie Kreishauptmann w Sochaczewie wykazywał znaczną nadgorliwość w wykonywaniu zarządzeń szefa dystryktu, sam zwiększał przypadające na ten powiat limity kontyngentów i dostaw, czy też bardzo twardo i konsekwentnie stosował różne formy terroru i realizował politykę eksterminacji ludności w sposób bezwzględny.

2. Społeczeństwo polskie w latach okupacji.

Ludność polska powiatu sochaczewskiego w zaistniałej sytuacji włączyła się bardzo szybko w nurt organizowania miejscowych agend Polskiego Państwa Podziemnego. Obszar dawnego powiatu błońskiego objęty został Podokręgiem Zachodnim ZWZ-AK (kryptonim „Bekas”, „Bażant”), organizacji najsilniejszej na tym terenie spośród zwalczających okupanta. W latach 1942-1944 nastąpił znaczny rozwój organizacyjny Armii Krajowej w obwodzie „Bażant” (i kilku obwodach sąsiednich, np. „Obroża”), prowadzono przygotowania do większej akcji zbrojnej (Akcja „Burza” w 1944 r.), wykonano wiele akcji dywersyjnych i sabotażowych, likwidowano groźnych konfidentów gestapo itp., a także prowadzono na dość dużą skalę pracę wywiadu⁴.

Mieszkańcy dawnego powiatu błońskiego doświadczyli - podobnie jak w innych regionach kraju - wszelkich negatywnych skutków okupacji niemieckiej. Była to okupacja niezwykle okrutna, gdyż Niemcy nastawieni byli na całkowitą eksterminację ludności żydowskiej oraz częściowe wyniszczenie Polaków (głównie tzw. elementu najbardziej wartościowego dla narodu - inte-

ligencji), przy pozostawieniu pewnej części społeczeństwa mającego niemal niewolniczo służyć narodowi niemieckiemu. W rezultacie związanych z tym postanowień szefa dystryktu warszawskiego z obszaru dawnego powiatu błońskiego usunięto całkowicie ludność żydowską poprzez wyprowadzenie do getta warszawskiego w pierwszych dniach lutego 1941 r. Natomiast po 17 czerwca tegoż roku obowiązywał całkowity zakaz przebywania Żydów w zachodnich powiatach (w tym także pow. sochaczewskiego) dystryktu warszawskiego, i to pod groźbą kary śmierci (także wobec osób udzielających schronienia). Ogromna większość Żydów z dawnego powiatu błońskiego zginęła w niedługim czasie, albo podczas powstania w getcie warszawskim, albo z głodu i chorób, wreszcie - i to na pewno w przeważającej mierze - w obozach zagłady. W stosunku do ludności polskiej okupant stosował formy terroru o różnym natężeniu i stopniu skuteczności (łapanki, wywóz do obozów koncentracyjnych, aresztowania i przetrzymywanie w więzieniach, egzekucje publiczne i ukryte - często wykonywane na zakładnikach w odwecie za akcje organizacji podziemnych itd.), oraz utrzymywał niski standard życia codziennego ludności (skromne przydziały kartkowe żywności, ograniczony dostęp do opału itp.). Jedyną polską organizacją (poza PCK) uznaną w GG przez Niemców za legalną była Rada Główna Opiekuńcza, która w pewnym zakresie łagodzić miała materialne i socjalne skutki działalności okupanta. Oddziały i lokalne komórki RGO (Komitety Opieki Społecznej) działały także w dawnym powiecie błońskim, głównie w Grodzisku, Żyrardowie, Błoniu, Sochaczewie. Szczególnie ważną i cenną była tego rodzaju działalność u schyłku okupacji, gdy po kapitulacji Powstania Warszawskiego jesienią 1944 r. ogromna liczba mieszkańców Warszawy, unikając dalszej wywózki, schroniła się w wielu miejscowościach regionu podstołecznego, w tym także w położonych na terenie dawnego powiatu błońskiego. Tym samym znacznie wzrosła liczba mieszkańców (np. Grodziska, Milanówka, Brwinowa, Żyrardowa, Podkowy Leśnej i in.), co spowodowało ogromne trudności związane z codziennymi sprawami bytowymi. Trudną sytuację pogłębiał fakt rosnącej liczby różnego rodzaju zachorowań i dłuższej opieki medycznej nad rannymi ewakuowanymi z Warszawy. W tej sytuacji bezcenna okazała się działalność np. szpitala powiatowego w Grodzisku Maz., czy też ewakuowanych ze zniszczonej stolicy szpitali oraz klinik. Samorządnie zresztą organizowały się i prężnie działały coraz liczniejsze zespoły niosące pomoc ludności, głównie w ramach lokalnych Komitetów Opiekuńczych RGO. Oblicza się, że pod opieką tych właśnie komitetów w Grodzisku Maz. i Milanówku pozostawało na przełomie 1944 i 1945 r. około 150 tys. ludzi wysiedlonych z Warszawy. Zatem w końcowych miesiącach okupacji, w czasie bliskim już zakończenia wojny, społeczeństwo powiatu błońskiego przyjęło na siebie ciężar opieki nad blisko 1/10 uczestników popowstaniowego exodusu. W dziejach terytorium tutaj nas najbardziej interesującego był to czas spełnienia

szczególnej, dość niezwykłej roli historycznej. Tu bowiem nie tylko zatrzymała się na kilka miesięcy znaczna część Warszawian, tu także zakonspirowała się (w Milanówku) na pewien czas Delegatura Rządu na Kraj, tu także ze względu na czasowe zamieszkanie wielu osób związanych z podziemną działalnością (ale i dotychczasową aktywność lokalną w tym względzie) polityczną czy wojskową (nie-lewicową), ukształtował się niewielki stosunkowo obszar (Grodzisk Maz. - Milanówek - Brwinów - Podkowa Leśna - Komorów) uznany za bardzo groźny dla instalowanych w Polsce przez Armię Czerwoną władz komunistycznych. Wreszcie także powiat błoński stanowił ogromne wówczas zaplecze społeczne oraz intelektualne dla mających odrodzić się licznych organizacji, instytucji, głównie związanych z oświatą, nauką i życiem kulturalnym oraz artystycznym.

3. Straty wojenne w dawnym powiecie błońskim.

Powiat błoński (w ramach pow. sochaczewskiego) poniósł w latach 1939-1945 poważne straty osobowe i materialne. Brak jest w tym zakresie bardziej precyzyjnych ustaleń, tylko w przypadku poszczególnych miejscowości i znaczniejszych zakładów przemysłowych wykonano bardziej szczegółowe rejestry, chociaż nie zawsze tak zupełnie dokładne i do końca. Straty wynikały ogólnie rzecz biorąc z czterech źródeł: 1) działań wojennych we wrześniu 1939 r., 2) polityki okupanta hitlerowskiego z lat 1939-1944, 3) działań wojennych (styczeń 1945 r.), 4) przemarszu Armii Czerwonej w 1945 r. do Berlina i z powrotem. O skutkach materialnych tego ostatniego materiały archiwalne na ogół milczą. Ale należy pamiętać o aresztowaniach wielu działaczy polskiego podziemia (głównie AK-owców) przez NKWD.

Ogólnie straty wojenne na obszarze powiatu błońskiego (w granicach z 1945 r. nawiązujących do terytorium sprzed 1.IX.1939 r.) o powierzchni około 1070 km² szacowano następująco:⁵

1) straty ludzkie - co najmniej kilkanaście tysięcy istnień (w tym około 5 tys. w samym Grodzisku Maz.),

2) straty materialne

- zniszczenia na terenach zabudowanych (w około 20% - 30%),

- zniszczenia ulic, placów oraz dróg publicznych (ok. 50%),

- zniszczenia ogrodów i sadów (ok. 30%),

- zniszczenia w przemyśle (ok. 25% - 30%).

Przypisy

1 Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Warszawskiego z 22 listopada 1939 r., nr 1, s. 13.

2 D. Skorwider, *Grodzisk Mazowiecki w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Dzieje Grodziska...*, s. 197.

3 Tamże, s. 198-199.

4 Z ostatnio wydanych wartościowszych opracowań por. np. R.J.Chmielewski, J.Kowalczyk, J.Sobieraj, *Ośrodek Armii Krajowej „Gąbka-Osa” Grodzisk Mazowiecki w obwodzie „Bażant”*, wyd. 2, Grodzisk Mazowiecki 1994.

5 APW, Urząd Wojewódzki Warszawski, Wydział Odbudowy, sygn. 80.

Część V

POWIAT GRODZISK I IAZ W LATACH 1945-1975.

1. Powiat białski 1943-1945.

Obszar powiatu białskiego (do końca okupacji niemieckiej stanowiący część pow. zachodzionicki) zdobyła w dniach 16-17 stycznia 1945 r. Armia Czerwona.

W ciągu kilku dni oszerebiła władzę nad nią, Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej, który mając przywódczość Izidor Lubelskiego oraz wsparcie gromadzący Komendanci Wojskowi, usunął z Grodziska Komitet sąreżalski (zob. niżej) z obywateli AK, a następnie zdecydował o powołaniu na stanowisko starosty powiatowego **Część V**
Pekalskiego (23 września) a na burmistrza Grodziska Maz. Stanisława Strażynę (15 października).
stanowisk w starostwie i innych urzędach powiatu oraz miasta starostwa i siedzibę powiatu!

Jeżeli chodzi o trybunały i organizacje władz administracyjnych, to w zasadniczych ramach przywrócono stan sprzed 1 września 1939 r. Nadal otrzymała się przedwojenna nazwa - powiat białski. Tworząc po 17 stycznia 1945 r. Starostwo Powiatowe Białskie oparto się na dekrecie PKWN z 21 sierpnia 1944 r. z o tymże powołaniu organów administracji ogólnej i II instancji. W tym samym okresie starostwa powiatowe były organami wykonywczymi administracji I instancji. Kompetencje starosty (oraz częściowo powiatowych samorządów) określały nadal przepisy prawne sprzed 1939 r. i rozporządzenie Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r., oraz ustawa (tzw. z przepisami wykonawczymi z 21 marca 1935 r.). Na czele starostwa stał starosta mianowany przez ministra administracji publicznej na podstawie wniosku wojewody, po zbiegnięciu opinii Powiatowej Rady Narodowej!

W Samostwie Powiatowym Białym w latach 1945-50 zasadniczo obowiązywał podział funkcjonalny na sektory: ogólny-organizacyjny, administracyjno-prawny, bezpieczeństwa i porządku publicznego, budżetowo-finansowy, przemysłowy, rolniczy, wojskowy. Główna część Samostwa dopięła się na wprowadzanie w życie rozporządzeń władz wyższych (głównie wojewody), kontroli nad sprawozdaniem budżetowym i zachowaniem porządku, kierownictwu odbudowy powiatu ze zniszczeń, opracowywaniem budżetu powiatu, zlecaniu i nadzorowaniu służby państwowej, funkcjonowaniu administracji ogólnej, II instancji, przygotowywaniu reformy rolnej, 3) pomoc socjalną dla niepełnosprawnych, 4) ochronę zdrowia.

Organem kierowniczym była Powiatowa Rada Narodowa. Wobec niezamierzonej przynależności członków PPR (a także innych organizacji społecznych i zawodowych) - z PPR powiązanych, a doświadczone miało reprezentatywne działania w urzędach władzy i samorządu członków PSL-

1870

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1. Powiat błoński 1945-1948.

Obszar powiatu błońskiego (do końca okupacji niemieckiej stanowiący część pow. sochaczewskiego) zdobyła w dniach 16-17 stycznia 1945 r. Armia Czerwona.

W ciągu kilku dni ośrodkiem władzy stał się tutaj Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej, który mając pełnomocnictwa Rządu Lubelskiego oraz wsparcie sowieckiej Komendantury Wojennej, usunął z Grodziska Komitet zarządzający (głównie złożony z oficerów AK), a następnie zdecydował o powołaniu na stanowisko starosty powiatowego Stanisława Pękalskiego (22 stycznia), a na burmistrza Grodziska Maz. Stanisława Strautinga. Na przełomie stycznia i lutego PPR szybko wzmocniła swój skład osobowy i praktycznie sama zdecydowała o obsadzie wszystkich ważniejszych stanowisk w starostwie i innych urzędach powiatu oraz miasta stanowiącego siedzibę powiatu¹.

Jeżeli chodzi o terytorium i organizację władz administracyjnych, to w zasadniczych ramach przywrócono stan sprzed 1 września 1939 r. Nadal utrzymała się przedwojenna nazwa - powiat błoński. Tworząc po 17 stycznia 1945 r. Starostwo Powiatowe Błońskie oparto się na dekreście PKWN z 21 sierpnia 1944 r.² o trybie powoływania organów administracji ogólnej I i II instancji. W myśl tego dekretu starostwa powiatowe były organami wykonawczymi administracji I instancji. Kompetencje starostw (oraz częściowo powiatowych samorządów) określały nadal przepisy prawne sprzed 1939 r. i rozporządzenie Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r., oraz ustawa (wraz z przepisami wykonawczymi z 23 marca 1933 r.). Na czele starostwa stał starosta mianowany przez ministra administracji publicznej na podstawie wniosku wojewody, po zasięgnięciu opinii Powiatowej Rady Narodowej³.

W Starostwie Powiatowym Błońskim w latach 1945-50 zasadniczo obowiązywał podział strukturalny na referaty: ogólno-organizacyjny, administracyjno-prawny, bezpieczeństwa i porządku publicznego, budżetowo-finansowy, przemysłowy, rolnictwa, wojskowy. Główne prace Starostwa skupiały się na wprowadzaniu w życie rozporządzeń władz wyższych (głównie wojewody), kontroli nad aprowizacją ludności i zachowaniem porządku, kierowaniem odbudową powiatu ze zniszczeń, opracowywaniem budżetu mającego zapewnić podstawowe środki na: 1) funkcjonowanie administracji ogólnej, 2) przeprowadzenie reformy rolnej, 3) pomoc socjalną dla najuboższych, 4) oświatę, 5) ochronę zdrowia.

Organem samorządowym była Powiatowa Rada Narodowa. Wobec znacznej przewagi członków PPR (a także innych organizacji społecznych i zawodowych mocno z PPR powiązanych), a stosunkowo mało reprezentatywnemu udziałowi w organach władzy i samorządu członków PSL-

u, PPS-u czy Stronnictwa Demokratycznego, prawie niczym nieograniczona władza należała do PPR-u (a po zjednoczeniu z PPS-em, do PZPR-u). Faktyczne funkcjonowanie władz administracji ogólnej i samorządu na terenie powiatu błońskiego wymaga przeprowadzenia szczegółowych badań opartych na zachowanych (w różnym stopniu) materiałach archiwalnych. Z fragmentarycznie tylko przejrzanym akt wynika, że w latach 1945-1946 w niektórych sprawach władze liczyły się (do pewnego stopnia) z głosem i inicjatywą członków innych partii niż PPR, a także działaczy społecznych bezpartyjnych.

Po sfalszowanych spektakularnych akcjach politycznych, mających de facto wzmocnić rozwijający się system stalinowski, coraz częściej bezpardonowo eliminowano ze współdziałania w sprawowaniu władzy działaczy PSL-u i działaczy niezależnych, by w okresie 1949-50 ustanowić podstawy centralistycznych, totalitarnych rządów komunistycznego obozu politycznego z PZPR jako „przewodnią siłą narodu” na czele.

Warto jednak podkreślić, że w latach 1945-46 (a częściowo i następnych) powiat błoński znakomicie pełnił funkcję zaplecza gospodarczego zrujnowanej stolicy m.in. organizując prawie darmową siłę roboczą dla powolnego odgruzowania Warszawy i uruchomienia zerwanych połączeń kolejowych. Zarazem przez wiele miesięcy pozostawało tutaj i prowadziło działalność sporo instytucji (oświaty, nauki, kultury) ewakuowanych po Powstaniu Warszawskim. I ten aspekt historii powiatu błońskiego czeka na bardziej szczegółowe oświetlenie.

Wśród urzędów powiatowych najbardziej ponurą sławą cieszył się Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, będący ogniwem Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Zadaniem UBP była stała infiltracja społeczeństwa powiatu, eliminowanie ze sceny działalności społecznej i politycznej osób reprezentujących odmienne poglądy od oficjalnie obowiązujących, a przez to oskarżanych o przynależność do organizacji „reakcyjnych”, zatem zagrażających państwu i wprowadzanemu ustrojowi. W szczególności dotyczyło to setek osób, głównie członków AK i innych niepodległościowych organizacji wojskowych z czasów okupacji hitlerowskiej, czy też działaczy przedwojennych partii prawicowych.

Swoiste i bardzo ważne dla ludności powiatu błońskiego funkcje pełniło kilka urzędów i instytucji obejmujących swoją działalnością cały powiat. Były to np. w dziedzinie repatriacji Państwowy Urząd Repatriacyjny - Inspektorat Rejonowy Osadnictwa w Grodzisku Maz. (1945-1947), w dziedzinie ochrony zdrowia - Państwowy Szpital Zakaźny w Grodzisku Maz., w dziedzinie komunikacji drogowej - Powiatowy Zarząd Dróg w Grodzisku Maz. (1945-48), i kilka innych.

Lata 1945-1948/49 to także czas zastępowania instytucji powiatowych o rodowodzie przedwojennym instytucjami pracującymi na zasadach określonych przez „władzę ludową” (a w krańcowych wypadkach skutecznym likwidowaniem takich instytucji). Z tego punktu widzenia charakterystycznym przykładem było rozwiązanie głównej instytucji finansowej powiatu KKO Powiatu Błońskiego w 1949 r. (na podstawie dekretu o reformie bankowej z 25.X.1948 r.). Czynności KKO miał kontynuować Oddział Państwowego Banku Rolnego w Grodzisku Maz.

Eliminowaniu instytucji dobrze już zakorzenionych w dotychczasowym życiu społecznym i gospodarczym towarzyszyło ciągle reorganizowanie różnych urzędów czy instytucji, a także tworzenie nowych - jak najbardziej „słusznych ideologicznie” - instytucji i organizacji. Jednym z najbardziej znamienitych przykładów tego rodzaju działań władz komunistycznych tamtego okresu było powołanie do życia Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”, która miała w duchu socjalistycznym - na fali ogólnego entuzjazmu odbudowy i rozbudowy Ojczyzny - przysposabiać (zawodowo, sprawnościowo, wojskowo) młodzież w wieku 16-21 lat. Komenda Powiatowa tej organizacji działała także dość aktywnie na terenie powiatu błońskiego (później grodzisko-mazowieckiego) od 1948 do końca 1955, korzystając z pomocy instancji partyjnych, a także blisko współdziałając z wojskiem.

2. Terytorium i ludność powiatu grodzisko-mazowieckiego (od 1948 r. do likwidacji).

Na początku 1948 r. zniesiono powiat błoński, w jego miejsce z dniem 12 marca tegoż roku utworzono powiat grodzisko-mazowiecki⁴. Tym samym zniesiono jedyny (jakże paradoksalny) w woj. warszawskim przypadek utrzymywania się tak długo rozbieżności (od 1867 do 1948 r.) między nazwą powiatu a nazwą miasta będącego faktyczną siedzibą władz powiatowych. Nazwa „powiat grodzisko-mazowiecki” nie uległa już zmianie do momentu likwidacji powiatów w PRL-u.

Utworzony w 1948 r. powiat grodzisko-mazowiecki składał się z następujących jednostek administracyjno-terytorialnych⁵:

- 1) miasta - Grodzisk, Błonie, Mszczonów.
- 2) gminy - Brwinów-Letnisko, Grodzisk, Guzów (z/s w Miedniewicach), Helenów, Kaski (z/s w Baranowie), Milanówek-Letnisko, Młochów, Pass, Piekary, Radziejowice, Radzików, Skuły (z/s w Bartoszewce), Żyrardów-Wiskitki (z/s w Żyrardowie).

Wydzieloną w powiecie grodzisko-mazowieckim enklawą administracyjną, o statusie miasta - powiatu, stał się w tym samym czasie Żyrardów⁶ - najludniejsze i najbardziej gospodarczo rozwinięte miasto na tym obszarze.

W latach 1950-1954 zaszły bardzo istotne zmiany w systemie sprawowania władzy w powiatach, a także zmiany dotyczące statusu podstawowych jednostek administracyjno-terytorialnych wchodzących w skład powiatu (w skali ogólnopolskiej, ale także konkretnie - w stosunku do interesującego nas tutaj powiatu).

Rok 1950 był ostatnim rokiem funkcjonowania starostów powiatowych. Z kronikarskiego obowiązku przypomnijmy, iż ostatnim starostą powiatu Grodzisk Maz. była kobieta, Janina Fronczak (1948-50), a najdłużej po II wojnie światowej funkcję tę sprawował (blisko 3 lata) Marian Maciak (1945-1948).

Z początkiem 1951 r. wprowadzono w Polsce Ludowej ujednoczony system władzy, silnie scentralizowanej na każdym szczeblu, w każdej instancji - w tym także w powiatach. Kompetencje organów administracji ogólnej (Starostwa) i samorządu (PRN) przejęły Prezydya Powiatowych Rad Narodowych.

Z dniem 1 stycznia 1951 r. prawa miejskie otrzymały gminy-letniska: Brwinów i Milanówek. Tym samym powiat grodzisko-mazowiecki składał się wówczas z 5 miast i 11 gmin. W następnym jednakże roku, z dniem 1 lipca 1952 r. zniesiony został powiat warszawski. Z jego części na zachód od stolicy utworzono powiat pruszkowski⁷, do którego włączono także część powiatu grodzisko-mazowieckiego. Wówczas to w obrębie powiatu grodzisko-mazowieckiego pozostały miasta: Grodzisk Maz., Mszczonów i Milanówek oraz gminy: Grodzisk, Guzów, Kaski, Piekary, Radziejowice, Skuły oraz Żyrardów-Wiskitki. Niebawem też skorygowano i ten podział przyłączając Milanówek (usytuowany w odległości 3 km od Grodziska Maz.) do powiatu pruszkowskiego (siedziba powiatu, Pruszków był odległy o 10 km!).

W 1954 r. zniesiono podział administracyjny powiatów na gminy⁸. W miejsce gmin utworzono gromady, z reguły mniej rozległe terytorialnie od gmin, i z mniejszą liczbą ludności. Do tego czasu jednostki zwane gromadami były podstawowymi zaludnionymi jednostkami terytorialnymi na obszarze gmin (były to wsie i kolonie). Zgodnie z nowym podziałem administracyjnym, który utrwał się zresztą w końcowych latach reżimu stalinowskiego w Polsce (1955-56), powiat grodzisko-mazowiecki podzielono wówczas na dwa miasta (Grodzisk Maz. i Mszczonów) oraz 31 gromad: Adamowice, Adamowizna, Baranów, Bartoszkówka, Bobrowce, Bronisławów, Budy Zosiny, Buszyce, Franciszków, Gole, Guzów, Izdebno Nowe (z/s w Izdebnie Kościelnym), Jaktorów, Kaski, Korytów A, Kozerki (z/s w Kozerach), Kozłowice Nowe,

Książenice, Kuklówka-Zarieczna, Miedniewice, Międzyborów, Natolin, Ojrzanów, Oryszew, Osuchów, Piekary, Radziejowice, Słubica Dobra, Wiskitki, Wręcza i Żabia Wola⁹. Zgodnie z tym podziałem miasta: Błonie, Brwinów i Milanówek oraz sąsiadujące z nimi gromady nadal pozostawały w granicach powiatu przuszkowskiego. Dopiero w 1964 r. skorygowano błędną decyzję sprzed 12 lat włączając Milanówek ponownie do powiatu grodzisko-mazowieckiego¹⁰. Siedzibą Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, po reformie 1954 r. nadal był Grodzisk Mazowiecki.

Przełom lat 60. i 70. naszego stulecia to okres ostatecznej - jak do tej pory - modyfikacji administracji szczebla powiatowego. Najpierw zdecydowano się (1969 r.) przywrócić gminy, nieco później rozdzielono funkcje administracji ogólnej (wykonawczej) od uchwałodawczej (samorządu)¹¹. W 1973 r. na czele administracji powiatowej stanęli naczelnicy powiatów (pierwszym i jedynym naczelnikiem powiatu grodzisko-mazowieckiego był, do 1975 r. Ryszard Binkiewicz), którzy sprawowali swe funkcje państwowe osobiście, a głównie poprzez podległe im urzędy powiatowe. Funkcje uchwałodawcze nadal pełniło Prezydium PRN w Grodzisku Maz. (ostatnim przewodniczącym był w latach 1974-75 Władysław Romaniuk).

W latach 50. i 60. panowała w społeczeństwie Grodziska Maz. i okolic dość jednoznaczna opinia dotycząca powoływania urzędników na stanowisko przewodniczącego (lub jego zastępcy) Prezydium PRN - uważano, iż z reguły byli to „urzędnicy przynoszeni w teczkach” z innych powiatowych instancji partyjnych bądź administracyjnych, zainteresowani osobistymi karierami (możliwie jak najbliżej Warszawy), a mało zorientowani i słabi kompetencyjnie by zarządzać skutecznie podległym powiatem grodzisko-mazowieckim.

W latach 1948-1975 powiat grodzisko-mazowiecki zmienił się zarówno pod względem rozległości terytorialnej jak i liczby ludności. Syntetycznie można to ukazać przy pomocy tabelarycznych zestawień statystycznych ukazujących powiat grodzisko-mazowiecki na tle powiatów sąsiednich.

Tabela 20

Terytorium i ludność powiatu grodzisko-mazowieckiego na tle powiatów sąsiednich w latach 1950-1973¹

Powiaty	1960		1965		1973	
	A	B	A	B	A	B
Grodzisk Maz.	709	72,1	735	90,9	736	92,1
Grójec	1261	88,8	1225	92,3	1220	91,6
Pruszków	633	135,9	623	133,1	613	150,3
Sochaczew	828	74,1	807	76,3	819	80,8
m. Żyrardów*	10	29,5	11	31,4	11	33,8
m. Pruszków*	19	37,0	19	39,2	19	45,4

A - powierzchnia (w km²)

B - ludność (w tys.)

* - powiat miejski

3. Rozwój społeczno-gospodarczy powiatu grodzisko-mazowieckiego w latach 1950-1975.

Ogólnie można stwierdzić, że w okresie 1950-1975 powiat grodzisko-mazowiecki rozwijał się w ramach tzw. gospodarki planowej wyznaczanej różnego rodzaju wskaźnikami rozwoju społeczno-ekonomicznego, często wskaźnikami będącymi „owocem” pracy urzędników administracji państwowej województwa warszawskiego, w pewnym stopniu odpowiednich kompetencyjnie ministerstw. Plany 5-letnie rozwoju powiatu musiały mieć pełną akceptację powiatowych instancji PZPR-u, a także - jakby dla uwiarygodnienia społecznego - pełną korelację z programem odpowiedniej terytorialnie agendy Frontu Jedności Narodu. Zwykle też powiatowe, miejskie i gminne (gromadzkie) plany 5-letniego rozwoju społeczno-gospodarczego stanowiły swoiście obrzędową „platformę” przed wyborami do rad narodowych. W jaki sposób mechanizm ten funkcjonował w konkretnej rzeczywistości powiatu grodzisko-mazowieckiego można prześledzić na podstawie bardzo dobrze zachowanych akt Prezydium PRN, z lat 1950-1974, akt niestety, jeszcze nie opracowanych, które przez jakiś czas (trudny dziś do przewidzenia) nie będą udostępnione do badań. Z konieczności zatem oprzeć się trzeba na statystycznych rezultatach (do pewnego stopnia zapewne przekłamanych) owego planowego rozwoju, szczególnie może w ważniejszych dziedzinach gospodarki. Założeniem podstawowym tzw. gospodarki planowej było „stałe podnoszenie (zwiększanie) produkcji” we wszystkich sferach

¹ Źródło: Rocznik Statystyczny GUS 1961, 1966, 1974.

sektora państwowego i spółdzielczego (sektor prywatny - jeżeli musiał nadal funkcjonować, to tylko ledwie na marginesie całej gospodarki), i to bez względu na to, czy dany rodzaj produkcji był opłacalny (rentowny).

Tabela 21

Rozwój społeczno-gospodarczy powiatu grodzisko-mazowieckiego
Wskaźniki statystyczne osiągnięte w latach 1960-1973¹

Wyszczególnienie	1960	1965	1970	1973
Liczba ludności (w tys.)	73,2	90,9 ^a	91,1	92,1
– w tym ludność miejska (%)	31,2	42,1	42,5	43,8
Przyrost naturalny (na 1000 osób)	10,9	5,2	4,7	6,0
Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej	12,8	15,6	17,2	18,5
– w tym przeciętne zatrudnienie w przemysle		7,5	8,2	8,7
Plony z 4 zbóż (q/ha)	14,3	17,3	14,1	26,2
Plony ziemniaków (q/ha)	111	101	131	175
Bydło na 100 ha użytków rolnych	37,5	42,3	43,2	53,0
Liczba abonentów telefonicznych	921	2085	2795	3107
Punkty sprzedaży detalicznej	361	445	481	474
Liczba mieszkań (w tys.)	22,6		25,6	26,8
Przeciętna liczba osób na 1 izbę mieszkalną	1,81		1,43	1,35
Liczba widzów w kinach (w tys.)	389	245	225	140
Radioabonenci (w tys.)	15,1	17,1	16,0	14,8
Abonenci telewizji (w tys.)	1,4	5,4	10,7	14,5
Łóżka w szpitalach na 10.000 ludności	46,5	37,5	34,6	25,3

^a tak znaczący wzrost liczby ludności w ciągu 5 lat wystąpił nie w związku z nagłym przyrostem naturalnym, a po włączeniu Milanówka do powiatu (w 1964 r.).

W latach 50 i 60-tych powiat grodzisko-mazowiecki wraz z 11 innymi powiatami wchodził w skład regionu gospodarczego warszawskiego (podstołecznego), leżąc w strefie bardzo silnego od lat oddziaływania aglomeracji stołecznej¹². Dysponując oficjalnymi danymi GUS z tego okresu bardzo trudno jest określić wszystkie prawdziwe cechy rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu grodzisko-mazowieckiego (jak i innych powiatów czy województw). Znaczna część danych, nawet jeżeli uznajemy je za obiektywne, jest nieporównywalna. W kolejnych rocznikach statystycznych ciągle wprowadzano nowe wskaźniki, z innych zaś rezygnowano.

Trudno jest też porównać np. wartość produkcji z różnych lat (wyrażoną w pieniądzu). Z tych też względów poprzestać trzeba na zacytowaniu bardziej

¹ Źródło: Rocznik Statystyczny województwa warszawskiego 1974, Warszawa 1974, s.38-39.

charakterystycznych i dobrze, przejrzyste czytelnych wskaźników dotyczących przede wszystkim rolnictwa, przemysłu, rzemiosła i handlu. Najpierw jednak przybliżmy sobie strukturę zawodową ludności powiatu (w połowie opisywanego tu okresu), to pozwala na uzmysłowienie sobie (w pewnym przybliżeniu) jaką rolę w rozwoju gospodarczym powiatu odgrywały poszczególne dziedziny.

Dokładniejsze analizy prowadzone są od lat w Szkole Głównej Handlowej (d. SGPiS) w Warszawie. Znajdują one skromne odbicie w niektórych materiałach publikowanych (nie tak dawno chociażby w monografii Grodziska Maz.), szereg tematów wycinkowych podjęto jednakże tylko w ramach prac magisterskich, głównie z zakresu geografii gospodarczej.

Do dziś odczuwa się brak monografii rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu grodzisko-mazowieckiego (1948-1975).

Tabela 22

Struktura zawodowa ludności powiatu grodzisko-mazowieckiego w 1960 r. na tle sąsiednich powiatów (w odsetkach)^I

Powiat	Odsetek ludności czynnej zawodowo zatrudnionej w dziedzinach							
	Przemysł	Budownictwo	Rolnictwo	Transport i Łączność	Handel	Oświata i Kultura	Ochrona zdrowia i Opieka społeczna	Pozostałe
Grodzisk Maz.	25,7	5,9	45,5	5,9	4,4	3,6	2,0	7,0
Grójec	7,3	2,1	75,3	3,3	4,2	1,9	0,8	5,1
Pruszków	32,3	9,8	26,3	5,0	6,7	6,6	3,6	9,7
Sochaczew	19,5	4,9	58,5	4,2	4,3	2,3	1,4	4,9
Żyrardów*	60,4	7,9	2,0	5,1	7,4	4,5	4,8	7,9

* powiat miejski

^I Źródło: T.Lijewski, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1968, s. 38.

Tabela 23

Stan upraw w powiecie grodzisko-mazowieckim w 1965 r. na tle sąsiednich powiatów (% powierzchni zasianej)^I

Powiat	4 zboża razem	pszenica	żyto	jęczmień	owies	ziemniaki	buraki cukrowe
Grodzisk Maz.	53,4	5,0	36,7	4,1	7,6	19,2	3,3
Grójec	54,3	4,2	36,8	3,0	10,3	19,6	0,3
Pruszków*	41,4	8,3	23,2	3,5	6,4	18,5	6,4
Sochaczew	54,7	6,4	36,6	5,1	6,6	17,6	3,7

* Łącznie z powiatem miejskim.

Tabela 24

Poziom hodowli w powiecie grodzisko-mazowieckim w 1965 r. na tle sąsiednich powiatów (obsada na 100 ha użytków rolnych)^{II}

Powiat	Bydło		Trzoda chlewna	Owce	Konie
	ogółem	w tym krowy			
Grodzisk Maz.	43,4	31,6	72,7	7,6	12,9
Grójec	40,3	26,7	70,5	8,7	14,0
Pruszków	38,0	25,9	52,4	2,2	12,5
Sochaczew	43,1	29,2	73,9	13,8	13,1
Całe województwo warszawskie (śr.)	43,3	29,3	82,0	9,6	14,2
najwyższe wskaźniki w województwie	49,1 ^a	36,5 ^a	116,4 ^b	27,9 ^c	16,1 ^d

^a powiat Wołomin,

^b powiat Garwolin,

^c powiat Łosice,

^d powiat Ostrołęka.

^I Źródło: T.Lijewski, op.cit., s. 102.

^{II} Źródło: T.Lijewski, op.cit., s. 115.

Tabela 25

Struktura własnościowa użytków rolnych i liczba gospodarstw rolnych w powiecie grodzisko-mazowieckim i powiatach sąsiednich (1965 r.)^I

Powiat	Liczba			Dane w % zajmowanego arealu użytków		
	A	B	C	A	B	C
Grodzisk Maz.	14 500	3	10	95,4	0,5	4,1
Grójec	16 900	8	26	95,0	0,7	4,2
Pruszków	13 700	3	19	81,3	0,7	18,0
Sochaczew	12 100	4	9	95,7	0,7	3,6

A - gospodarstwa indywidualne

B - spółdzielnie produkcyjne

C - gospodarstwa państwowe

Tabela 26

Struktura użytkowania gruntów rolnych w 1965 r.
Powiat grodzisko-mazowiecki i powiaty sąsiednie (w odsetkach)^{II}

Powiat	Grunty orne	Sady i ogrody	Łąki	Pastwiska	Lasy	Inne
Grodzisk Maz.	64,4	1,9	4,2	7,1	12,2	10,2
Grójec	63,9	10,9	2,6	4,8	9,7	8,1
Pruszków	57,6	1,8	4,3	5,9	21,4	9,0
Sochaczew	66,6	1,5	6,3	5,0	10,7	9,9

^I Źródło: T.Lijewski, op.cit., s.96.

^{II} Źródło: T.Lijewski, op.cit., s.94.

Tabela 27

Rozmiary produkcji i zatrudnienia w przemyśle
Znaczenie powiatu grodzisko-mazowieckiego i powiatów sąsiednich w
woj. warszawskim (1965 r.)^I

Powiat	% globalnej produkcji województwa	% zatrudnienia w przemyśle województwa	Liczba zatrudnionych w przemyśle
Grodzisk Maz.	4,1	5,7	6789
Grójec	2,2	2,6	3085
Piaseczno	5,4	5,7	6688
Pruszków	17,9	15,3	17960
Sochaczew	5,7	5,1	5979
m. Pruszków	4,3	7,7	9070
m. Żyrardów	7,2	8,9	10472
Ogółem	46,8	51,0	60047

Z kolei badania nad innymi ważnymi dziedzinami życia społecznego (ochrona zdrowia, opieka społeczna, oświata, kultura i nauka, itd.) nie były prowadzone wcale, albo też w bardzo ograniczonym zakresie. Praktycznie badania nad całymi powojennymi dziejami powiatu grodzisko-mazowieckiego trzeba rozpoczynać od podstaw, czyli od analizy materiałów archiwalnych zespołu akt Prezydium PRN w Grodzisku Maz. Zespół ten, chociaż chyba już w całości przekazany został do zasobu Archiwum Państwowego w Żyrardowie (ostatnio całość akt złożono w AP Kutno!), nie jest opracowany naukowo, i w tym stanie rzeczy nie może być udostępniany dla celów badawczych. W istocie hamuje to możliwość rozwoju badań regionalnych, w tym także nad losami powiatu grodzisko-mazowieckiego po 1945 r. Niemniej pozostaje do rozważenia sprawa sukcesywnego i systematycznego kompletowania różnorodnych przekazów źródłowych dokumentujących losy instytucji, urzędów, a przede wszystkim losy i życie codzienne mieszkańców interesującego nas tutaj obszaru.

4. Likwidacja powiatu grodzisko-mazowieckiego.

Na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. wprowadzono nowy podział administracyjny PRL¹³. Likwidacji uległy wszystkie powiaty - ten szczebel, czy też instancja, administracji państwowej

^I Źródło: T.Lijewski, op.cit., s.64.

oraz tzw. samorządu terytorialnego - przestał istnieć. Z dniem 1 czerwca 1975 r. kraj podzielony został na 49 województw, w ramach których podstawowymi jednostkami administracyjnymi były miasta oraz gminy.

Terytorium wówczas zlikwidowanego powiatu grodzisko-mazowieckiego (a nawet rzecz ujmując szerzej - dawnego powiatu błońskiego) podzielono między dwa nowo utworzone województwa: stołeczne warszawskie oraz skierniewickie. W ramach woj. stołecznego znalazły się w ten sposób miasta: Błonie, Brwinów, Grodzisk Maz. oraz Milanówek, a także gminy - Błonie, Brwinów, Grodzisk, Nadarzyn. Z kolei na terenie woj. skierniewickiego znalazły się miasta Żyrardów i Mszczonów, a także gminy - Baranów, Jaktorów, Mszczonów, Radziejowice, Wiskitki, Żabia Wola. Od tego momentu rozwój obszaru d. powiatu błońskiego (po 1952 r. zredukowanego o około 30% i funkcjonującego jako powiat grodzisko-mazowiecki, a częściowo także jako powiat miejski Żyrardów oraz w ramach powiatu pruszkowskiego) został uzależniony od dwóch - jakże nieporównywalnych jakością i siłą oddziaływania - ośrodków, po części od Warszawy, stolicy województwa, ale przede wszystkim państwa, a po części od Skierniewic, miasta o długiej (podobnie jak np. Grodzisk Maz.) tradycji ośrodka powiatu, dopiero w 1975 r. (chyba tylko z racji centralnego usytuowania na trasie Warszawa - Łódź) awansowanego do rangi miasta wojewódzkiego¹⁴.

Począwszy od 1 czerwca 1975 r. Grodzisk Maz. pełni wyłącznie rolę ośrodka władz administracji państwowej i samorządu lokalnego dla miasta i gminy o tej samej nazwie. Zarazem nieformalnie jest Grodzisk Maz. centrum tzw. Grodziskiego Zespołu Miejskiego, obejmującego obszar kilkudziesięciu km² i liczącego ponad 100 tys. mieszkańców. Ewolucja jaką przeszedł Grodzisk Mazowiecki w związku z przydanymi i pełnionymi funkcjami administracyjnymi jest dosyć niezwykła w dziejach Mazowsza, z pewnością też zasługuje na kontynuowanie badań w tym zakresie.

Przypisy

- 1 Por. A.Stawarz, *Z kart najnowszej historii Grodziska Mazowieckiego (1945-1985)*, [w:] *Dzieje Grodziska...*, s. 211-212, APW, Komitet Powiatowy PPR w Grodzisku Maz., sygn. 6/II/1.
- 2 Dz.U. RP, 1944, nr 2.
- 3 Dz.U. RP, 1948, nr 12, poz. 97.
- 4 AP Żyrardów, Inwentarze archiwalne, t. XXII, oprac. A.Gryciuk, Żyrardów 1972 (mpis), s.3.
- 5 *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, pod. red. S.Srokowskiego, Warszawa 1948, s.208.
- 6 Tamże, s.221.
- 7 Dz.U., nr 27, 1952, poz.185.
- 8 AP Żyrardów, Inwentarze archiwalne, t.XXVIII, oprac. A.Gryciuk i M.Wodnicka, Żyrardów 1975 (mpis), s.3-4.
- 9 *Podział administracyjny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, (Warszawa 1956), s.149.
- 10 Por. rozdział R.Turkowskiego w pracy: *Milanówek. Zarys dziejów miasta*, pod. red. A.Stawarza, (w druku).
- 11 Był to w ówczesnych warunkach „samorząd” niemal całkowicie ubezwłasnowolniony ideologicznym prymatem wszechwładnej PZPR.
- 12 T.Lijewski, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1968, s.157-158.
- 13 Dz.U. PRL, 31.05.1975, nr 17, poz.92 (§1 i §38).
- 14 J.Józefcki, *Dzieje Skierniewic 1359-1975*, Warszawa 1988, s.419-420.

scianu, do wyznaczenia przynależności do jednostki podległej władzy ziemskiej i baronów szlacheckich ziem. Niezależnie od tego, przesłanki do zmiany obszarowego omówiona sprawa administracyjno-terytorialnych, prawno-organizacyjnych, życia społecznego, podległości odrodzoności, gospodarki, obramów oraz życia kulturalnego. Całość wypadłoby także zamieścić w miarę szczególnym kalendarium historycznym zawierającym chronologicznie kresy ważnych dni obywateli powiatu bielskiego (grodzisko-mazowieckiego) wydarzeń politycznych, administracyjnych, gospodarczych, społecznych, kulturalnych, także natury wyjątkowo-ważnej, a może w głównej mierze związanych z działalnością na rzecz odzyskania niepodległości w latach utrudnień narodowej. Ująć w paradygmaty daty badań historycznych nad tym obszarem (w tym może bardziej dalej wyszczególnić w zakresie jakichś konkretnych danych), przedstawiając na końcu tego ważnego opracowania bibliografię (z powrotem wybrać, gdyż niemal każdy z cytowanych prac jest wyposażony w tzw. spisy treści), zawierać wzmianki o tysiącach publikacji czy materiałów archiwalnych zawierających wyjątki druków zwyczajnych i specjalnych artykułów naukowych bądź też popularno-naukowych, a także wyselekcjonowanych źródeł drukowanych. Istotną rolę znacząca jest również archiwalnych, do tej pory albo wcale, albo w bardzo małym stopniu wykorzystanych do tego rodzaju badań. Są one przechowywane w takich archiwach jak: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, w tym w jego oddziale terenowym w Żyrardowie (często - nasz adres, że na krótko - zadbaj ten

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Uwagi końcowe

Z powodu ograniczonej objętości opracowania zostały pominięte lub uwzględnione za ledwie marginalnie, takie zagadnienia, jak: środowisko geograficzno-przyrodnicze, zmiany ekologiczne, rozwój organizacji kościelnej, ochrona zdrowia i opieka społeczna, obyczajowość mieszkańców (wsi i miast), rozwój prasy lokalnej i regionalnej i in. Problematyka ta powinna być z całą pewnością uwzględniona przy następnym opracowaniu podjętego tutaj ogólnie tematu, ale wymaga to przeprowadzenia dodatkowych poszukiwań źródłowych i bardziej szczegółowych studiów. Niewątpliwie też istnieją przesłanki do znacznie obszerniejszego omówienia spraw administracyjno-terytorialnych, prawno-organizacyjnych, życia społecznego, podstaw codzienności, gospodarki, oświaty oraz życia kulturalnego. Całość wypadłoby także zamknąć w miarę szczegółowym kalendarium historycznym zawierającym chronologiczną kronikę istotnych dla obszaru powiatu błońskiego (grodzisko-mazowieckiego) wydarzeń politycznych, administracyjnych, gospodarczych, społecznych, kulturowych, także natury wojskowo-militarnej, a może w głównej mierze związanych z działalnością na rzecz odzyskania niepodległości w latach niewoli narodowej. Ufając w pomyślność dalszych badań historycznych nad tym obszarem (w czym mam nadzieję dalej uczestniczyć w zakresie jaki mi będzie dany), przedstawiam na końcu tego *wstępnego* opracowania bibliografię (w pewnym wyborze, gdyż niemal każda z cytowanych prac jest wyposażona w tzw. aparat naukowy, zawiera wzmianki o innych publikacjach czy materiałach archiwalnych) zawierającą głównie wykaz druków zwartych i cenniejszych artykułów naukowych bądź też popularno-naukowych, a także wykaz najważniejszych źródeł drukowanych. Istnieje też znaczna ilość materiałów archiwalnych, do tej pory albo wcale, albo w bardzo małym stopniu spożytkowanych do tego rodzaju badań. Są one przechowywane w takich archiwach, jak Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, w tym w jego oddziale terenowym w Żyrardowie (czasowo - mam nadzieję, że na krótko - zasób ten

został złożony w AP Kutno, co uniemożliwia praktycznie obecnie korzystanie z tych cennych akt, jeżeli już to raczej bardzo wyrywkowo) i wielu innych - w tym archiwach kościelnych, różnych instytucji, urzędów, organizacji, wreszcie także szereg mało znanych dokumentów przechowują osoby prywatne. Dalszy postęp badań wymaga pracochłonnych kwerend, wykonania szczegółowych bibliografii zawartości czasopiśmienniczej (choćby za lata 1918-1994) i apelowania do osób prywatnych o ujawnianie nieznanych materiałów. W każdym razie wiele zagadnień powinno być dobrze opracowanych, na ogół nadal czekają one na badaczy - regionalistów.

Przedstawiając zarys tematu (mam nadzieję, że stanie się to opracowanie swoistym zacznem dalszych prac i znacznie głębszych czy precyzyjniejszych ustaleń) proponuję Czytelnikom rozważenie kwestii: może warto zastanowić się dziś - po pierwsze - co przetrwało w świadomości mieszkańców obszaru dawnego powiatu błońskiego (grodzisko-mazowieckiego) o tym właśnie terenie (właściwie mikroregionie!) jako *powiecie?*, a po drugie - co się utrwaliło - w wymiarze przestrzennym, terytorialnym, komunikacyjnym czy jakimkolwiek innym - jako efekt istnienia i rozwoju powiatu w czasie długiego trwania (np. może to być nawyk społeczny do częstego korzystania z usług instytucji niegdyś o zasięgu powiatowym). Na razie każdy musi próbować sam sobie odpowiedzieć na te pytania, chociaż nie jest wykluczone, iż pojawi się szansa przeprowadzenia odrębnych badań temu właśnie poświęconych.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

- 1) *Atlas Geograficzny Ilustrowany Królestwa Polskiego*, red. J.M.Bazewicz (Warszawa 1911).
- 2) W.Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci 1939-1944*, Warszawa 1970.
- 3) ks. M.Bojanek, *Kościół i parafia w Grodzisku*, Grodzisk 1917.
- 4) R.J.Chmielewski, J.Kowalczyk, J.Sobieraj, *Ośrodek Armii Krajowej „Gąbka-Osa” Grodzisk Mazowiecki w obwodzie „Bażant”*, wyd.2, Grodzisk Mazowiecki 1994.
- 5) *10 lat pracy KKO Powiatu Błońskiego 1928-1938* (Grodzisk Mazowiecki 1939).
- 6) *Dzieje Mazowsza*, t.I, pod. red. H.Samsonowicza, Warszawa 1993.
- 7) *Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł*. Oprac. J.Kazimierski i R.Kołodziejczyk, Warszawa 1973.
- 8) *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, pod red. J.Kazimierskiego, Warszawa 1989.
- 9) *Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej. Studia i materiały*, pod red. S.Russockiego, Warszawa 1970.
- 10) K.Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej w 1864 roku*, Warszawa 1963.
- 11) *Gdy do Grodziska ruszył „parochód”...*, pod red. A.Stawarza, Grodzisk Mazowiecki 1990.
- 12) I.Gieysztorowa, A.Zahorski, J.Lukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968.
- 13) Z.Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.
- 14) A.Gryciuk, *Urbanizacja demograficzna Żyrardowa na tle powiatu błońskiego w latach 1897-1914*, „Rocznik Łódzki”, t.29: 1980, s.331-341.
- 15) L.Hass, *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w drugiej połowie lat dwudziestych (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki”, R.V, 1974, R.VI, 1976.
- 16) P.Hulka-Laskowski, *Księzyc nad Cieszynem*, wyd.1, Katowice 1946, wyd.2, Żyrardów 1988.
- 17) P.Hulka-Laskowski, *Mój Żyrardów*, Warszawa 1934.
- 18) *Informator miasta Grodziska Mazowieckiego i Powiatu Błońskiego*, Grodzisk Mazowiecki 1936.
- 19) J.Jabrzemski, G.Studziński, *Szare Szeregi. Harcerze 1939-1945*, Warszawa 1988.
- 20) B.Jagiello, *„Poszli nasi w bój bez broni...”*, Żyrardów 1983.
- 21) S.Janicki, H.Żączkowski, *Armia Krajowa na Ziemi Sochaczewskiej*, Sochaczew 1991.
- 22) *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t.10: województwo warszawskie, z.4: I.Galicka, H.Sygietyńska, D.Kaczmarczyk, *Powiat grodzisko-mazowiecki*, Warszawa 1967.
- 23) J.Kazimierski, *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829-1885*, Ciechanów 1984.
- 24) A.Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976.

- 25) O.Kolberg, *Dziela wszystkie*, t.24: *Mazowsze*, cz.1-6, Warszawa 1963-1976.
- 26) W.Korotyński, *Dawne rady miejskie i powiatowe*, Warszawa 1906.
- 27) T.Lijewski, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1968.
- 28) S.Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- 29) J.Malanowski, *Przemiany społeczne w podwarszawskim miasteczku w latach 1938-1960*, Warszawa 1964.
- 30) *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.* (Atlas Historyczny Polski) pod red. W.Pałuckiego, Warszawa 1973, cz. 1 (mapy), cz. 2 (komentarze).
- 31) *Miasta polskie w Tysiącleciu*, oprac. zbiorowe, t. I-II, Warszawa 1965-1966.
- 32) S.Misztal, *Warszawski Okręg Przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962.
- 33) *Obrona Państwa w 1920 roku* (Warszawa 1923).
- 34) *Odgłosy rewolucji październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970.
- 35) *Organizacja i prace Komitetów Obywatelskich na terenie gubernji warszawskiej. Sprawozdanie Komitetu Obywatelskiego Gubernji Warszawskiej*, cz. 1, oprac. W.Radecki, Warszawa 1916.
- 36) S.Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- 37) S.Pazyra, *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w.* Lwów, 1939.
- 38) *XV lat rad narodowych województwa warszawskiego*, Warszawa 1959..
- 39) E.Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1807-1831*, Warszawa 1962.
- 40) *Polska klasa robotnicza, Studia historyczne*, t. II, Warszawa 1971, t. IV-V, Warszawa 1973.
- 41) *Polskie Sily Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 3, Armia Krajowa, Londyn 1950.
- 42) *Rewolucja 1905-1907 na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1968.
- 43) *Rok Ziemi Mazowieckiej 1962*, cz. II, Płock 1962.
- 44) *Rozwój gospodarczy powiatów w latach 1950-1965*, GUS, Warszawa 1967.
- 45) *Powiat rawski. Zarys dziejów do 1973 roku*, Łódź 1975.
- 46) *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1880.
- 47) P.Stawewski, *Sytuacja polityczna rejonu podwarszawskiego na przełomie lat 1918-1919 w świetle raportów wojskowych*, „Teki Archiwalne”, t. VIII, 1961.
- 48) *100 lat Grodzkich Zakładów Farmaceutycznych „Polfa”*, pod red. A.Stawarza, Grodzisk Mazowiecki 1987.
- 49) *Szematyzm podziału administracyjnego Rzeczypospolitej Polskiej*, Przemysł-Warszawa (1934).
- 50) J.Ślaski, *Polska Walcząca 1939-1945*, t. 1-6, Warszawa 1985-19886.
- 51) K.Śliżewski, *Dzieje Związku Nauczycielstwa Polskiego w powiecie błońskim w latach 1918-1939*, Grodzisk Mazowiecki 1979 (mpis powiel.).
- 52) *35 lat Grodzkiego Klubu Sportowego „Pogon” 1922-1957*. Oprac. E.Budaj, (Grodzisk Mazowiecki), 1957.
- 53) J.Tucholski, *Cichociemni*, wyd. 2, Warszawa 1988.
- 54) L. de Verdmon, *Krótką geografia Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912.
- 55) *Warszawa - Lewa podmiejska 1942-1945*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1971.
- 56) *Warszawskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*, Warszawa 1972.
- 57) J.Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793-1806*, Wrocław 1957.
- 58) *Wiskitki*. Pod red. W.Pałuckiego, Warszawa 1977.
- 59) *Województwo skierniewickie. Monografia regionalna*, Łódź-Skierniewice 1982.
- 60) A.Wróbel, *Województwo warszawskie. Studium ekonomicznej struktury regionalnej*, Warszawa 1960.

- 61) J. Wróblewski, *Armia „Łódź”*, Warszawa 1975.
- 62) *Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego*, pod red. A. Stawarza, Żyrardów 1988.
- 63) *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa (materiały do etnografii miasta)*, pod red. A. Woźniaka, Warszawa-Żyrardów 1982.
- 64) *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*. Pod red. N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej, t. I, 1864-1900, cz. 1-2, Warszawa 1962; t. III, pod red. S. Kalabińskiego, cz. 1-4, 1901-1914, Warszawa 1968-1971.
- 65) A. Żarnowska, *Klasa robotnicza Królestwa Polskiego 1870-1914*, Warszawa 1974.
- 66) Z. Żuławska, *Milanówek 1899-1939. Dokumenty i wspomnienia*, Milanówek 1994.
- 67) *Żyrardów 1829-1945*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980.
- 68) *Żyrardow a Mszynow y Wiskitki. In Memoriam (Yzkor-Book)*, Buenos Aires 1961 (w jęz. hebrajskim).
- 69) M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX w.*, Warszawa 1974.
- 70) A. Barszczewska, *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Łódź 1965.
- 71) S. Biernacki, J. Stoch, *Działania władz okupacyjnych (policji i administracji) w dystrykcie warszawskim przeciwko ruchowi oporu w latach 1939-1944*, [w:] *Najnowsze Dzieje Polski*, t. X, 1966.
- 72) S. Dobraniecki, N. Pokora, *Walka o oświatę, naukę i kulturę polską w latach 1939-1945. Materiały z terenu m.st. Warszawy i woj. warszawskiego*, Warszawa 1967.
- 73) *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981.
- 74) *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, Warszawa 1957.
- 75) J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1973.
- 76) Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej*, Poznań 1951.

BIBLIOGRAFIA, CZ. II - źródła drukowane (wybór)

- 1) M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym, statystycznym opisana*, Warszawa 1843.
- 2) *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo warszawskie*, „Statystyka Polski”, seria C, z.57, Warszawa 1937.
- 3) *Dziennik Praw Królestwa Polskiego, 1815-1867*.
- 4) *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, 1809*.
- 5) *Dziennik Praw Państwa Polskiego, 1919*.
- 6) *Dziennik Rozporządzeń dla General-Gubernatorstwa Warszawskiego, 1915*.
- 7) *Dziennik Rozporządzeń Generalnej Guberni 1939-1944*.
- 8) *Dziennik Rozporządzeń Komisarza Rządu Polskiego na powiat błoński 1918-1919*.
- 9) *Dziennik Urzędowy Szefa Dystryktu Warszawskiego, 1939*.
- 10) *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1950*.
- 11) *Dziennik Urzędowy PRL, 1953-1975*.
- 12) *Eksterminacja ludności polskiej w czasie okupacji niemieckiej 1939-1945*, Poznań-Warszawa 1962.

13) *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w czasie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957.

14) „Głos Powiatu Błońskiego”, 1926.

15) A. Maciesza, *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego*, Płock 1907.

16) *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1910, z. 26, Warszawa 1904, z. 5.

17) *Obzor varšavskoj gubernii za 1874... 1913 god*, Varšava 1874-1914.

18) Pierwszy spis powszechny Rzeczypospolitej z dnia 30.IX.1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo warszawskie, „Statystyka Polski”, t. XV, Warszawa 1927.

19) *Przemysł i handel Królestwa Polskiego 1913*, wyd. A.R.Sroka, Warszawa 1913.

20) „Rada Narodowa” 1944-1957.

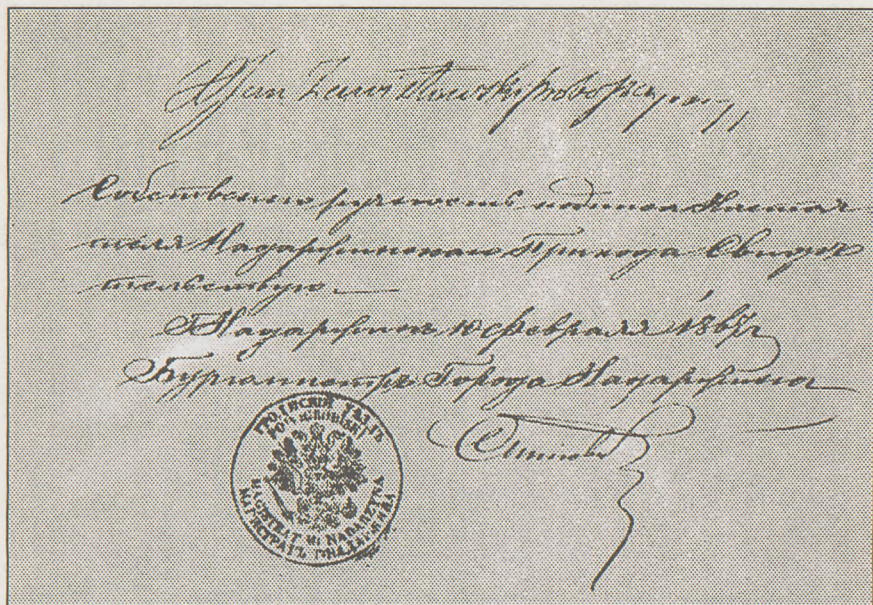
21) *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913, 1914, 1915*, Warszawa 1914-1916.

22) *Rocznik Statystyczny Powiatów 1971 r.*, „Statystyka Regionalna”, nr 27, Warszawa 1971.

23) *Tabela miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*, Warszawa 1827.

24) *Warszawski Dziennik Wojewódzki*, 1919-1939.

25) *Źródła dziejowe*, t. XVI, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* opisana przez A. Pawińskiego, t. V, Mazowsze, Warszawa 1892.

Dokument magistratu miasta Nadarzyna powiatu grodzkiego z dnia 10 lutego 1867 r.

Powiat grodzisko-mazowiecki w granicach z 1974 r.

Kreisblatt Dziennik rozporządzeń

für den Kreis Bionz (616 Grubitz).

dla powiatu Błońskiego (z siedzibą w Grodzisku)

Heransgegeben vom Kaiserlichen Kreisamt Bionz.

Wydany przez Cesarzowski Urząd powiatu Błońskiego.

Der Bezugspreis beträgt vierteljährlich Mk. 2.—, wozu ein bezugslicher Belegnummer 25 Wfg.

Abonnement kwartalnie wynosi Mk. 2.— (opłata z portu). Cena pojedynczego numeru 25 fenigów.

Grodzitz, den 1. März, 1917.

Grodzisk, dnia 1 marca 1917 r.

Inhaltsangabe:

18. Arbeitsverträge
19. Dolienbergrunde
20. Wegbau
21. Abnahme
22. Schlichtung
23. Schlichtung
24. Schlichtung
25. Schlichtung
26. Schlichtung
27. Schlichtung

Inhalt des Numers:

54. Wiadomości wojskowe
55. Rozporządzenia policyjne dotyczące zmielenia lasu
56. Uzasadnienie do rozporządzenia policyjnego z dnia 14. 12. 1916 r. dotyczące zgrzeszenia, obowiązku
57. Przepisy wykonawcze opieki i opieki nad Medyni
58. Lista podległa Cesarzowskiego Sądu Okręgowego dotycząca Jana Opaczynskiego
59. Zarządzenie Cesarzowskiego Sądu Okręgowego dotyczącego
60. Zarządzenie dotyczące paszportów rodzinnych
61. Zakończony karasz
62. Wiadomości dotyczące morderstwa

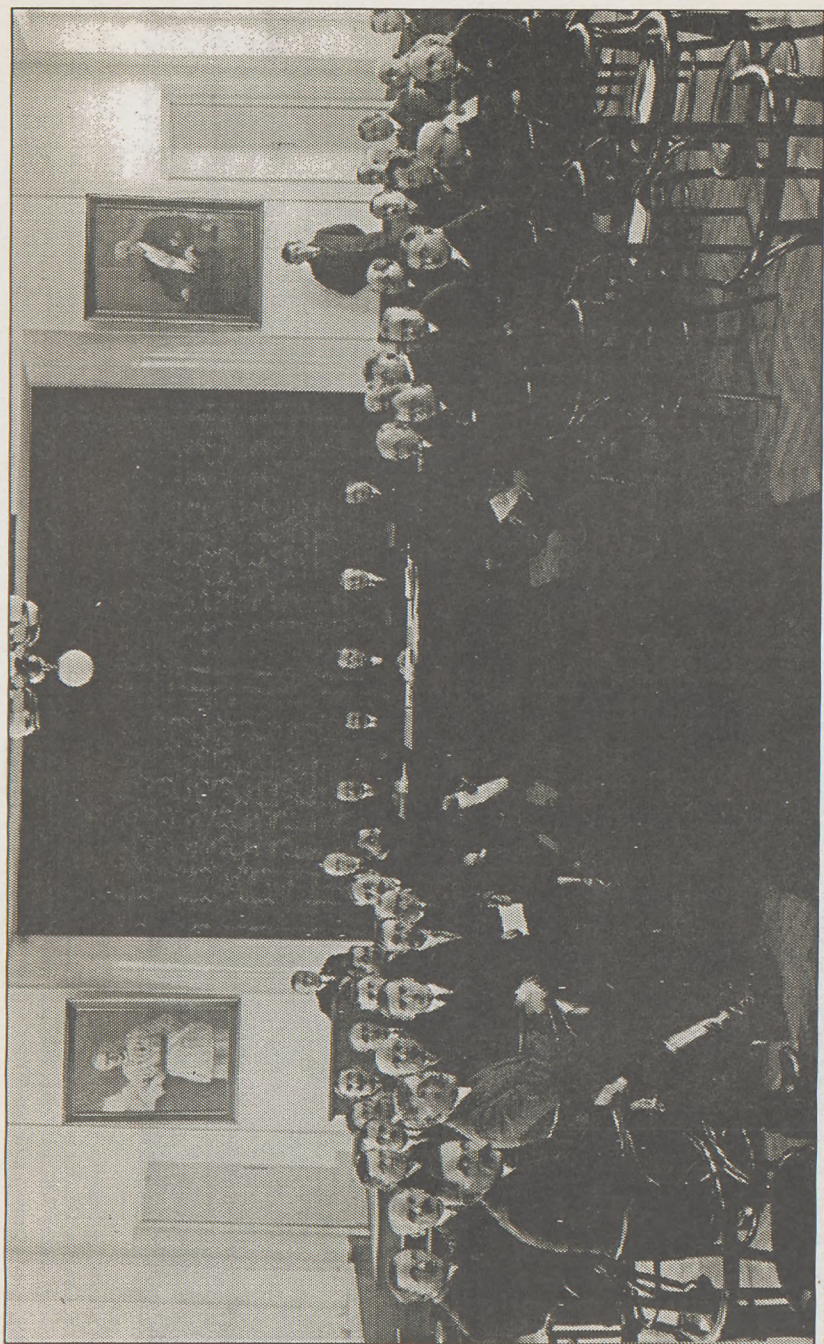
Kriegsmeldungen

Die deutsche Flotte hat in den letzten Tagen eine wichtige Leistung vollbracht. In der Nordsee sind die deutschen U-Boote erfolgreich gegen die britische Handelsflotte vorgedrungen. Mehrere britische Handelsschiffe sind versenkt worden, was die britische Versorgungslinie ernstlich gefährdet. Die deutschen U-Boote sind dabei durch ihre hervorragende Tarnung und Geschwindigkeit erfolgreich geblieben.

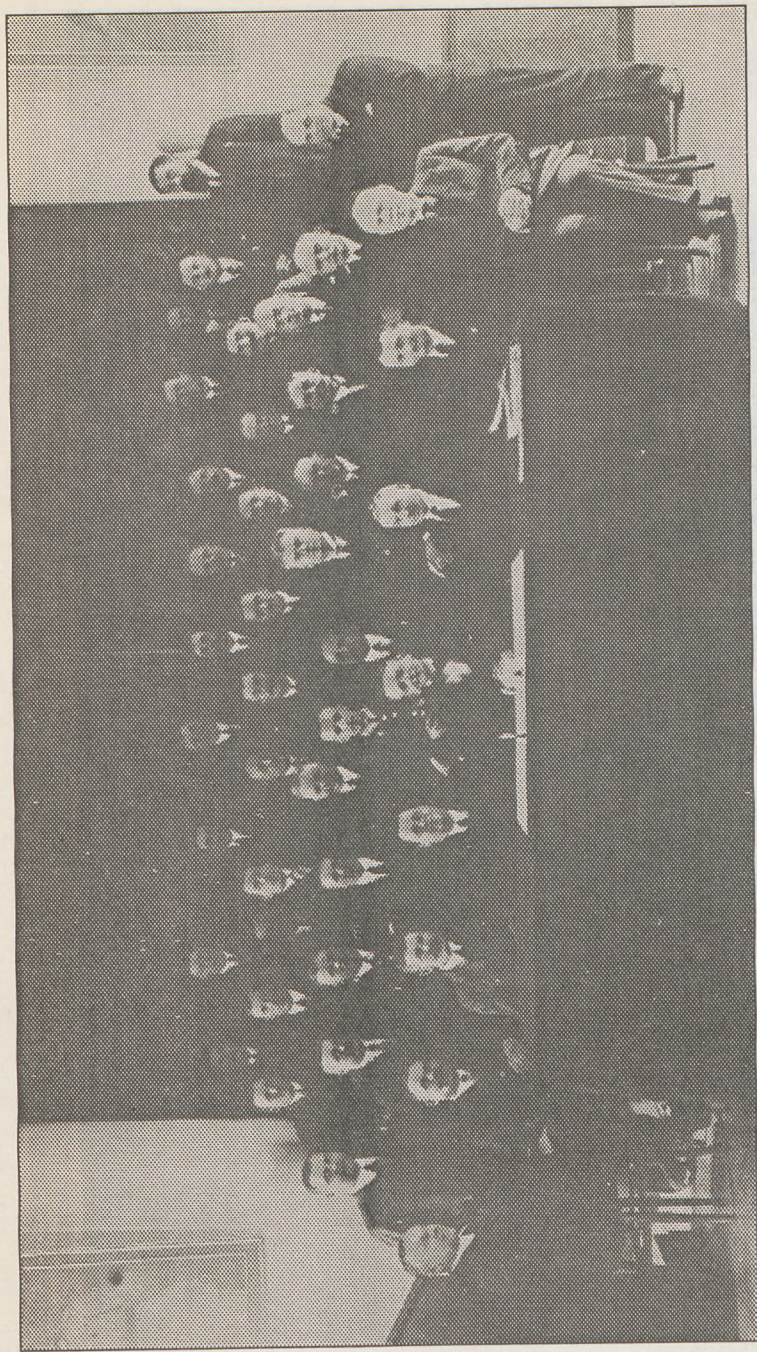
Wiadomości wojenne

Nieograniczona wojna za pomocą ludzi podwodnych postępuje w całej rozciągłości i oddziałuje paralizująco na komunikację morską naszych nieprzyjaciół. Pomimo że większość okrętów podwodnych znajduje się w drodze nie mogła jeszcze zawiadomić o liczbie zatopionych przeciwnych okrętów. Można już jednak skonstatować, że do 15. bieżącego miesiąca zostało przesłano 250 000 nieprzyjacielskich i neutralnych ton. Jedną z naszych łodzi podwodnych zatopiono w ciągu 24 godziny 61 500 brutto zarejestrowanych ton. Na szczególną uwagę zasługują te 25 setek ludzi podwodnych, które powróciły, zakomunikowały, że na morzu Północnym nie napotykały żadnych okrętów handlowych. To jest najlepszym dowodem, że żród niemiecki może zdysponować zupełnego powodzenia swej strategii wojennej i osiągnąć zwycięstwo wojny podwodnej.

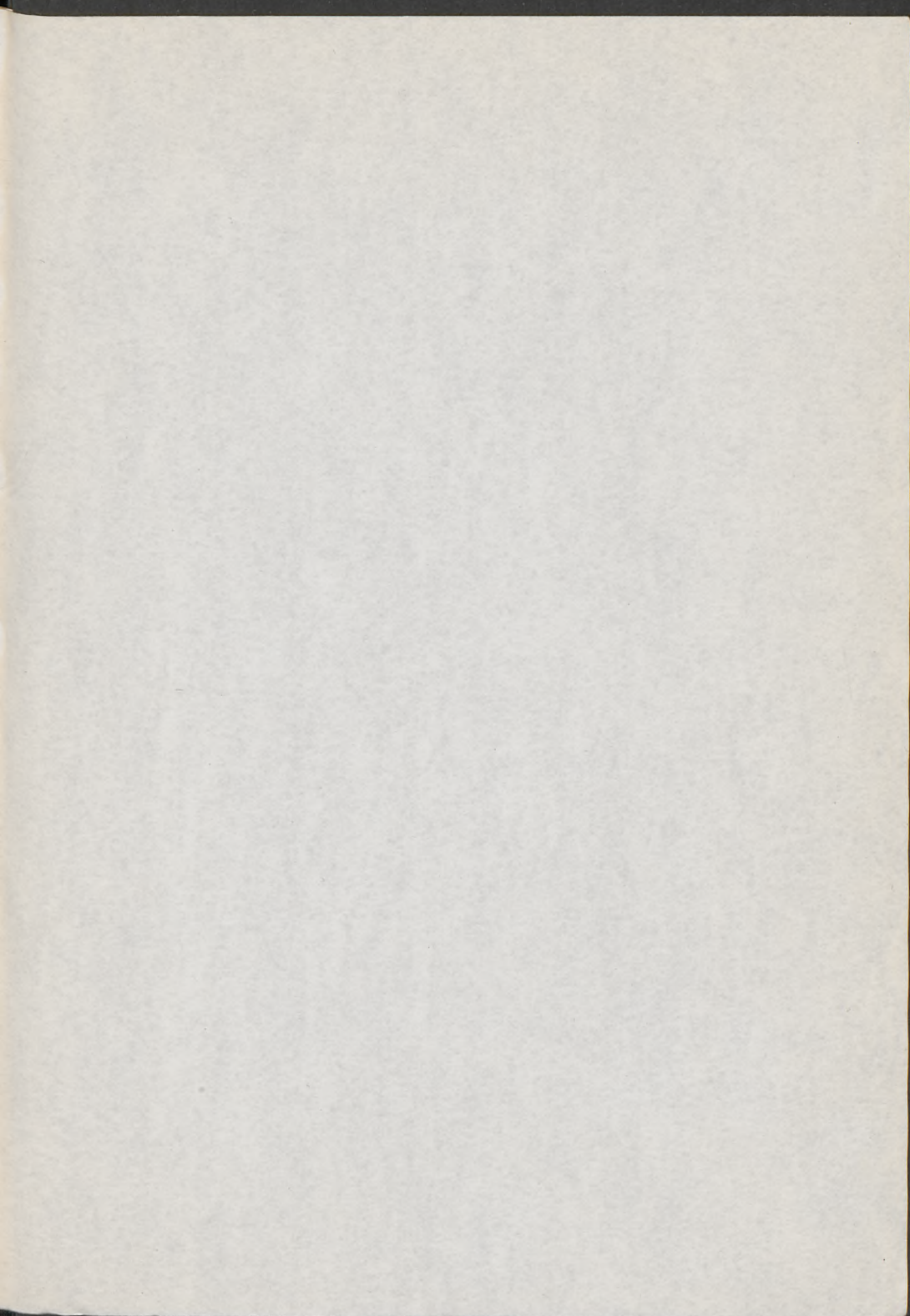
Dziennik rozporządzeń dla powiatu błońskiego (z siedzibą w Grodzisku) z okresu pruskiej okupacji w 1917 r.

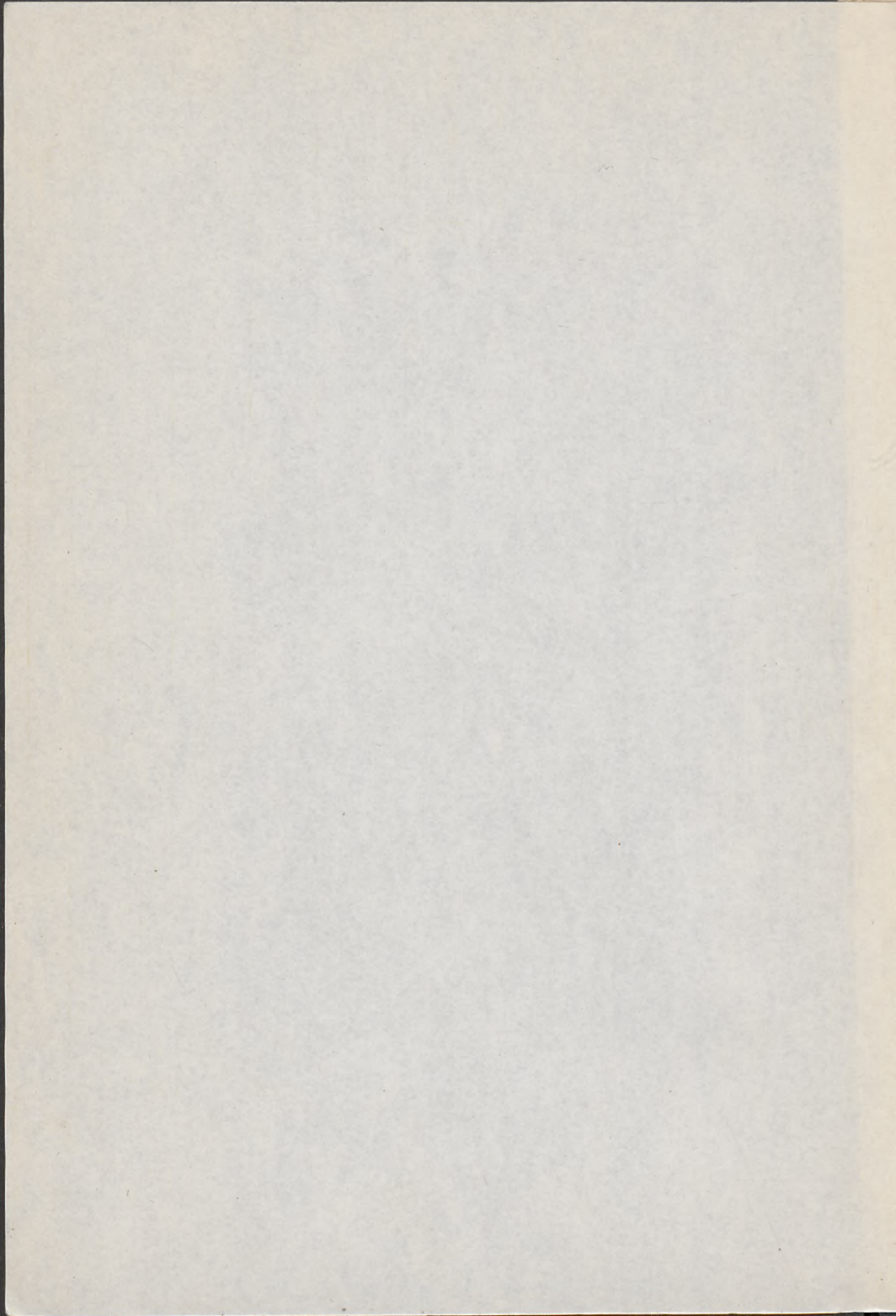

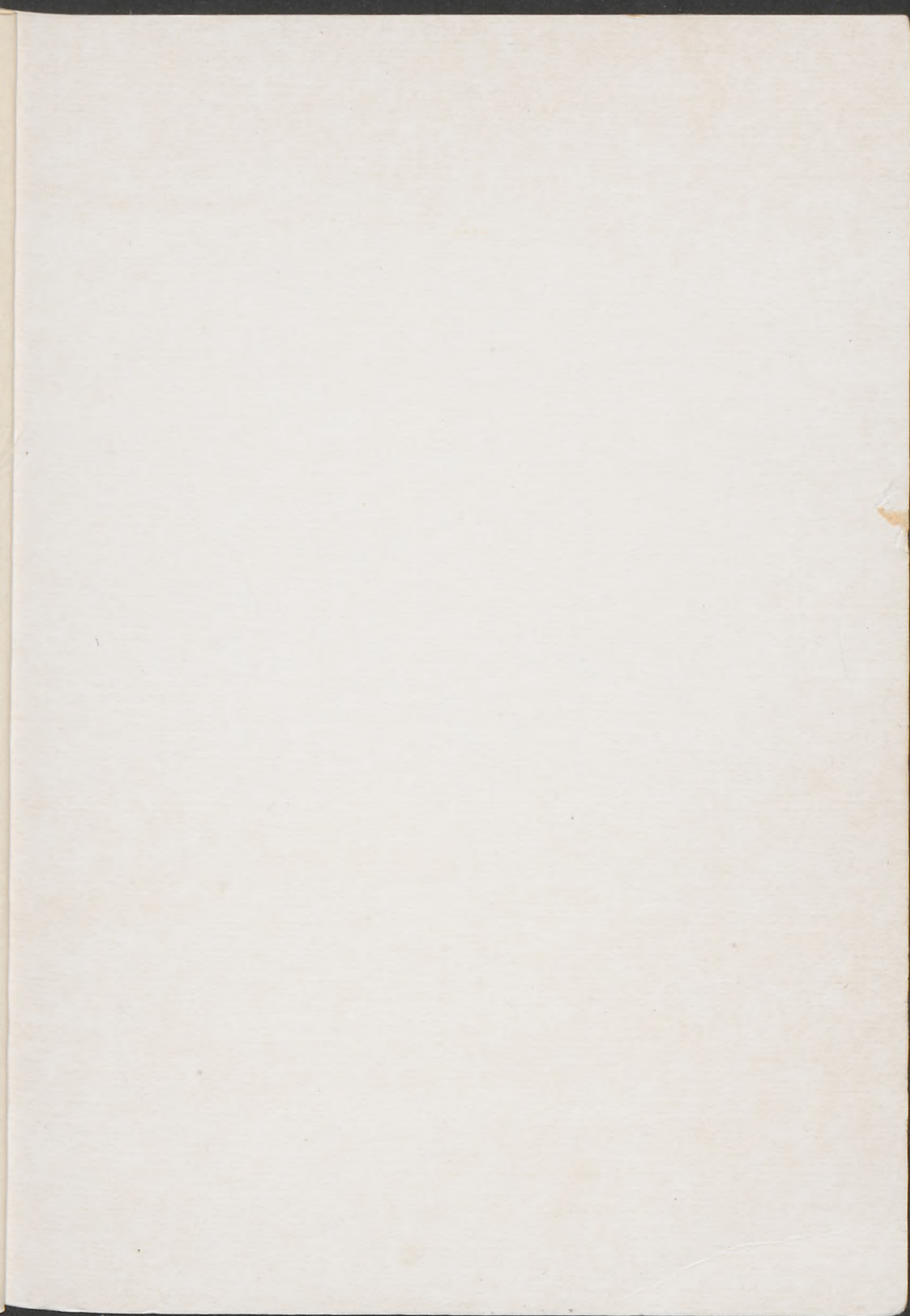
Sejmik powiatowy w Sali KKO na tle portretów: prezydenta Rzeczypospolitej prof. Ignacego Mościckiego i marszałka Józefa Piłsudskiego.

Posiedzenie Sejmiku Powiatowego Błońskiego w Sali KKO w Grodzisku Maz. (1935 r.). W środku siedzi inż. Czesław Gaźler – starosta, za nim stoi Zygmunt Borkowski – burmistrz miasta Grodzisk. Pierwszy z lewej siedzi Edward Redgowski – sekretarz Wydziału Powiatowego i późniejszy burmistrz Grodziska; pierwszy z prawej stoi Jan Siwicc – posł na sejm RP.

ISBN 83-904339-0-7